

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3.4

Dmytro Yagunov, ScD in Political Science, PhD in Public Administration, MSc in Criminal Justice

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Eberhard Karls Universität Tübingen, Tübingen, Germany

THE CONCEPT OF TOTAL INSTITUTIONS IN MODERN STANDARDS OF PRISON MANAGEMENT

Дмитро Ягунов, д. політ. н., к. н. держ. упр., MSc in Criminal Justice

Тюбінгенський університет імені Еберхарда та Карла, м. Тюбінген, Німеччина

КОНЦЕПЦІЯ ТОТАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ В СУЧАСНИХ СТАНДАРТАХ В'ЯЗНИЧОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

In this paper, we present the classical concept of total institutions in a new light, namely through the prism of modern standards of prison management and prisoners' rights.

In addition, this paper aims to combine two fundamental concepts of prison – I. Hoffman's concept of total institutions and the concept of prison as a disciplinary mechanism.

Therefore, in this paper, the author's approach is to combine the socio-economic analysis of the prison as a disciplinary project with the sociopsychological analysis of the prison, since an isolated study of only one aspect is insufficient to understand the nature of the prison (especially in the XXI century).

Based on the results of this study, we have formulated the following conclusions.

The conservative (formal) approach to the study of prisons and imprisonment that currently dominates in contemporary legal science should be criticized.

The prison appeared as the most democratic criminal punishment, which gave rise to many reform projects in the XIX – XX centuries. However, today, when prison has turned out to be "the most disgusting but non-alternative solution to the problem" (M. Foucault), which should be used as a last resort, there is no in-depth research on the anatomy of prison. Instead of the anatomy of the prison, we have mostly slogans, declarations, contradictory concepts, etc. born in the XX century, but in modern conditions extremely overloaded with skepticism of both scholars and practitioners, not to mention prisoners themselves.

The problem with the modern anatomical analysis of prison is that it was created in the early XIX century as a machine to transform rebellious and uncontrollable criminals into submissive and disciplined proletarians. However, today, when few people analyze and use this clearly unfashionable definition as 'proletarians', an objective question arises about the modern anatomy of the prison and the actual goals of the prison in the XXI century – precisely in the conditions of the new socio-economic formation.

Therefore, the study of the anatomy of the modern prison should be comprehensive and include: 1) the study of the prison as a total institution according to the categorical apparatus shaped by I. Hoffman and other researchers of institutional totality; 2) the study of the prison as an apparatus aimed at spreading discipline in the society and scattering disciplinary networks (O. Kirchheimer, G. Rusche, M. Foucault, D. Melossi, M. Pavarini); 3) the realistic approach formulated by the ECtHR and the CPT to horizontal and vertical relations in modern prisons (issues of human rights

standards and their observance, power relations and informal prison hierarchy).

Hoffman's concept of total institutions reflects the view of prison and imprisonment formed in the mid-nineteenth and early twentieth centuries. This classical concept is based on the echoes of Philadelphia and Auburn. Nevertheless, the concept of total institutions retains its great relevance today. Moreover, it is today that this concept has acquired special importance and a second life given the reflection of elements of this concept not only in regulations, but also in the practice of the ECtHR and the CPT.

In "S.P. and Others", the ECtHR made a big step forward in analyzing institutional subculture on the example of prisons. The value of this step lies in the fact that while in its previous judgments the ECtHR only disclosed the specifics of the status of vulnerable persons in penitentiary institutions (homosexuals, police informants, sexual offenders, former law enforcement officers, etc.). In "S.P. and Others", the ECtHR analyzed power relations in total institutions and emphasized that power relations are, in fact, the main thing that should be considered when studying modern prisons.

In connection with this and other ECtHR judgements concerning power relations in prisons, the issue of an informal hierarchy of prisoners is even more relevant today. The informal hierarchy of prisoners, which occupies a leading place in the concept of total institutions, has now (see "S.P. and Others") gained a new perspective as an object of scientific research. It is no longer just a part of a scientific and populist legend; instead, it has become a factual and legal reality.

In addition, in "S.P. and Others", the ECtHR further emphasized the value and relevance of the concept of total institutions in terms of the conflict between the formally declared goals of total institutions and their real goals.

We should also mention the importance of the CPT reports for the purposes of studying the modern prison. Thus, being a concentrate of practically oriented knowledge generated from systematic practical surveys of European prisons and other total institutions, the CPT reports contain a critical and independent examination of the anatomy of prisons in terms of horizontal and vertical institutional relations.

Keywords: prison, penitentiaries, prisoners, inmates, discipline, human rights, torture, ill-treatment, Council of Europe, ECtHR, CPT, total institutions, imprisonment, prison violence, prison subculture, the ECtHR caselaw, torture prevention.

Вступ

Для вітчизняної юридичної науки традиційним є погляд на в'язниці як на *формальні установи*. Відповідно, в'язниці та соціальні наслідки, що спричиняються ув'язненням, розглядаються та аналізуються переважно у *формально-юридичному аспекті*.

Тому, послідовно підкреслюючи у наших публікаціях, що вказаний формально-юридичний підхід до інституту в'язниці є спрощеним та не розкриває належним чином проблематику в'язниці, ми наголошуємо, що у сучасних державах та міждержавних відносинах в'язниця, будучи частиною політичного, соціального, економічного та морального порядку, є найважливішим *інструментом соціального контролю*, поєднаного з примусом, де формально проголошені цілі ув'язнення перебувають на великій відстані від фактичних цілей¹.

Є усталеним та цілком обґрунтованим підхід розглядати в'язничну субкультуру та неформальну ієрархію ув'язнених як складові елементи більш широкого *концепту тотальних інституцій*. Тим не менш, у рамках авторського підходу особливий наголос робиться на проблематиці в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених – передусім в силу

¹ Ягунов, Д. (2020). *Пенітенціарна політика як складова соціального контролю*. Одеса: Фенікс; Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс; Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2); Ягунов, Д. (2023). «Номо Disciplinatus» як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякризацію національної політики запобігання катуванням у XXI столітті). *Політичне життя*, 1, 28-37; Ягунов, Д. (2020). Тотальні інституції в політиці соціального контролю. *Грані*, 23 (6-7), 65-74; Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелекція і влада. Серія: соціологія*, 4, 128-137.

значущості вказаних питань не лише для теоретичного осмислення, проте й для практичного вирішення проблеми викорінення або принаймні мінімізації впливу в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених на пенітенціарні системи та, що є більш важливим, на й без того сумнівний успіх реабілітації девіантів у закритих інституціях, які номінально виконують функцію реабілітації.

Тому у цій статті ми ставимо за мету дослідити класичний концепт тотальних інституцій в новому світлі, а саме крізь призму сучасних стандартів в'язничного менеджменту та прав ув'язнених.

Крім того, ця стаття ставить за мету поєднати дві основоположні концепції в'язниці – концепцію тотальних інституцій І. Гоффмана та концепцію в'язниці як дисциплінарного механізму (Г. Руше, О. Кіркхаймер, Д. Мелоссі, М. Паваріні, М. Фуко). Попередньо можна зазначити, що у рамках другої концепції поява в'язниці та інших схожих установ була обумовлена розвитком капіталізму для цілей поширення дисципліни («розкидування дисциплінарних мереж»). Тому, власне, авторський підхід у рамках цієї статті – це поєднання *соціально-економічного аналізу в'язниці як дисциплінарного проекту з соціально-психологічним аналізом в'язниці*, адже ізольоване дослідження лише одного з аспектів є недостатнім для розуміння природи в'язниці та інституту ув'язнення (особливо у ХХІ столітті).

Концепція тотальних інституцій

Одне з перших та найбільш глибоких досліджень в'язниці як спільноти здійснив американський соціолог Д. Клеммер, який опублікував його результати у 1940 році під назвою «*The Prison Community*», отримавши згодом почесне неформальне звання «батько соціології в'язниці». Один з рецензентів описав це дослідження як «*перший портрет в'язничної спільноти в натуральну величину, проаналізований в динаміці*»¹.

Згодом американський соціолог І. Гоффман представив розвинуту концепцію *тотальних інституцій*, в якій він узагальнив спільні риси та окремі відмінності відповідних закладів та установ, які мали спільні відповідні характеристики (пенітенціарні установи, концентраційні табори, політичні в'язниці, закриті психіатричні заклади, кадетські школи, військові академії, армійські підрозділи, монастирі та інші закриті релігійні установи тощо).

І. Гоффман визначив тотальну інституцію як *місце проживання та роботи, де велика кількість схожих за своїм статусом осіб, відірваних від ширшої спільноти (вільного суспільства) на значний період часу, разом веде замкнений та формально керований спосіб життя*².

Базову відмінність між вільним суспільством та тотальною інституцією І. Гоффман визначив наступним чином: у вільному суспільстві людина прагне спати, грати та працювати у різних місцях, з різними людьми, під владою різних суб'єктів та, що є більш важливим, без загального раціонального плану³.

Відтак головною рисою тотальних інституцій є знищення бар'єрів, які зазвичай розділяють зазначені вище три сфери життя.

Починаючи з початку ХІХ століття, тотальні інституції забезпечують практично повну владу над ув'язненими. Спосіб їх дії – це *примусове тотальне виховання*⁴. Вони є примусовими будинками для «реформації» особи; кожен є природним експериментом щодо того, що можна зробити з людиною в умовах штучно створеного світу. Причому для сучасного суспільства вже вироблена типова установка, що сам факт потрапляння людини до тотальної інституції є очевидним доказом того, що людина має бути саме такою, для роботи з якою ця інституція була створена: у політичній в'язниці людина має бути *зрадником*, у пенітенціарній установі людина має бути *злочинцем*, у психіатричній лікарні людина має бути *хворою*. Якщо вона не зрадник, не злочинець і не хвора, то чому б вона там перебувала?

¹ Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 438.

² Зазначене формальне керування таким способом життя здійснюється групою осіб, яких ми у цій статті визначаємо як *формальні агенти тотальної інституції*.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York, 6.

⁴ Метою такого тотального виховання є *поширення дисципліни*, що буде аналізуватися у цій статті нижче.

Тотальна інституція є *соціальним гібридом* – частково громадою, частково формальною організацією; в цьому полягає особливий соціологічний інтерес до неї, до якого в сучасних умовах додається й інтерес політичний¹.

Характеристики тотальних інституцій

I. Гоффман формулює чотири базові характеристики тотальних інституцій²:

По-перше, усі аспекти життя клієнтів («спецконтингенту», «ув'язнених», «утриманців», «пацієнтів тощо) тотальної інституції здійснюються в одному конкретному місці та під єдиною формальною владою агентів держави³.

По-друге, кожна фаза повсякденної діяльності кожного клієнта тотальної інституції відбувається у безпосередній компанії великої групи інших клієнтів, до яких адміністрація тотальної інституції ставиться *формально* однаково; від них *формально* вимагається робити разом все те, що передбачено *формальним* законом⁴.

По-третє, усі етапи життєдіяльності клієнтів тотальної інституції детально розплановані, причому одна діяльність у заздалегідь обумовлений час переходить у наступну, а вся послідовність дій нав'язується зверху системою чітких формальних настанов групою відповідних формальних агентів тотальної інституції (питання *регіментації*).

Нарешті, різні примусові дії формальних агентів тотальної інституції об'єднуються у рамках єдиного *формального* плану, який нібито призначений для досягнення *формальних* цілей тотальної інституції⁵.

Неодноразово повторення поняття «*формальний*» у нашому авторському тлумаченні не є випадковим, адже головне у тотальній інституції – це створення широкої «*сірої*» (буферної) зони між «*формальним*» та «*неформальним*» для досягнення прихованих *реальних* (*фактичних*) цілей тотальної інституції. На фоні формально задекларованих цілей тотальної інституції неформальні цілі домінують над формальними, супутнім явищем чого є перманентне паноптичне спостереження над великою масою клієнтів тотальної інституції.

Тому, зазначаючи наперед, доцільно наголосити, що головною характеристикою тотальної інституції є перманентне намагання формальної адміністрації створити імітаційну атмосферу *інституційної однаковості*: «Коли людей переміщують до закритих блоків, за ними може наглядати персонал, основною діяльністю якого є не керівництво чи періодична інспекція, а спостереження; потрібен контроль за тим, щоб кожен робив те, що йому чітко сказано, за умов, коли порушення формальних правил, допущене одним клієнтом помітно б виділялося на фоні видимої, постійно перевіреної покірності й поступливості інших»⁶.

¹ Через призму погляду на в'язницю як на найважливіший інструмент соціального контролю ми розглядаємо в'язницю не лише як соціальний гібрид, проте й як гібрид соціально-політичний.

² Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York, 6.

³ «Єдина влада», про яку пише I. Гоффман, потребує уточнення в силу наявності *двовладдя* у пенітенціарних установах: формальної влади адміністрації та влади, делегованій в'язничній ієрархії на підставі неформальних домовленостей (Ягунов, Д. (2023). «Homo Disciplinatus» як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякрізацію національної політики запобігання катуванням у XXI столітті). *Політичне життя*, 1, 28-37). В силу поширення феномену в'язничної приватизації (починаючи з 1980-х років), постає паралельне питання про роль приватних акторів в управлінні тотальними інституціями та відносини між одними приватними акторами (ув'язненими) та іншими приватними акторами (приватними компаніями), що отримують від держави ліцензію на реалізацію «*права карати*» (Ягунов, Д. (2020) Наднаціональність пенітенціарної політики: глобалізаційні процеси та в'язнична приватизація. *Політичне життя*, 2, 71-81; Ягунов, Д. (2020). Пенітенціарна політика в добу глобалізації: «приватне» versus «публічне» (сучасний стан в'язничної приватизації). *European political and law discourse*, 7(4), 71-87).

⁴ Максимальна формальність однакового ставлення – це те, що характеризує будь-яку пенітенціарну установу, де в силу кастової системи організації влади задеклароване «*однакове*» ставлення здебільшого перетворюється на фікцію.

⁵ Невідповідність *формальних* цілей тотальних інституцій цілям *фактичним* особливо проявляється на прикладах пенітенціарних установ з їх суперечністю між пунітивними та реабілітаційними місіями вказаних інституцій (*див. нижче*).

⁶ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York. P. 7; Ягунов Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелігенція і влада. Серія: соціологія*, 4, 128-137.

Контроль над доступом до зовнішнього світу як характеристика тотальної інституції

Тотальна інституція як, користуючись термінологією М. Фуко, «*complete and austere institution*», реалізуючи природні для неї паноптичні засади, намагається взяти під свій повний контроль доступ ув'язнених (принаймні більшої частини з них) до зовнішнього світу, широко використовуючи для вказаних цілей не лише формальні, проте й неформальні та нерідко формально заборонені інструменти.

Нормативним відображення цього є, наприклад, стаття 245 Виконавчого кодексу Республіки Молдова, яка прямо визначає як дисциплінарне порушення «спілкування із зовнішнім світом на інших умовах та з використанням інших засобів, крім тих, що передбачено законом»¹.

Прикладом вказаного вище може служити відносно недавній інцидент (лютий 2021 року) у молдовській в'язниці Бранешті, коли за намагання ув'язнених нижчої касті неформальної в'язничної ієрархії використовувати нелегальні мобільні телефони без дозволу формальної адміністрації остання, як за повідомленнями у засобах масової інформації, організувала масове побиття ув'язнених нижчої касті силовим блоком верхівки неформальної в'язничної ієрархії.

Обмеження контактів клієнтів тотальної інституції сприяє підтримці антагоністичних стереотипів. Розвиваються два різні соціальні та культурні світи, які рухаються паралельно один одному, маючи точки офіційних контактів, проте й також взаємне проникнення². Тому за останні десятиліття *human rights oriented* в'язничний менеджмент значно розвинувся, фокусуючи *inter alia* велику увагу на необхідності залучення ув'язнених та пацієнтів психіатричних закладів до вироблення індивідуальних планів, відповідно, відбування покарання та лікування. Все це, як на нашу думку, є відображенням глобального руху *інституційної детоталізації*, обумовленого міжнародними стандартами прав людини, адже із самого початку функціонування «виправної» в'язниці остання не толерувала будь-яку форму контролю над нею ж, що, власне, відображене у класичній праці І. Гоффмана: «Подібно до того, як комунікації через кордон обмежені, так само обмежено передачу інформації (особливо інформації про плани персоналу щодо ув'язнених). Характерно, що ув'язнений не знає про рішення, прийняті щодо його майбутнього. Таке виключення дає персоналу особливу підставу дистанції та контролю над ув'язнених»³.

Проблематика послаблення інституційного контролю є перманентно актуальною для Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), Європейського комітету з питань запобігання катуванням (надалі – ЄКЗК) та інших провідних міжнародних акторів політики детоталізації (наприклад, в частині заборони цензури над листуванням ув'язнених)⁴. Проте навіть зазначена вище лібералізація є незначною та не зачіпає *монополію тотальності*, внаслідок чого тотальна інституція залишається «суворим та досконалим закладом».

Праця у тотальних інституціях

Сучасні тотальні інституції, будучи відображенням нових (станом на початок XIX століття) капіталістичних відносин, засновані на концепті *корисності інституційної праці*, через яку, як декларується, досягаються формально проголошені цілі тотальних інституцій.

Проте, яким би не був стимул до праці в тотальних інституціях, він не має того *структурного значення*, яке він має у вільному суспільстві; існує природна несумісність між тотальними інституціями та основною структурою оплати праці вільного суспільства: «Світ в'язниці – це світ без благодаті. Це бруд, сморід та сірість, це монотонність і заціпеніння. Там немає інтересу до праці»⁵.

¹ Исполнительный кодекс Республики Молдова. *Monitorul Oficial*, 05.11.2010, № 214-220, ст. № 704.

² Як на переконання І. Гоффмана – «незначне», проте ми було б більше схильними до «значного».

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York, 9.

⁴ Niedbała v. Poland, application № 27915/95, judgment 04.07.2000; Sałapa v. Poland, application № 35489/97, judgment 19.12.2002; Sergey Volosyuk v. Ukraine, application № 1291/03, judgment 12.03.2009; Halil Adem Hasan v. Bulgaria, application № 4374/05, judgment 10.03.2015; Messina v. Italy (№ 2), application № 25498/94, judgment 28.09.2000; Domenichini v. Italy, application № 15943/90, judgment 15.11.1996; Peers v. Greece, application № 28524/95, judgment 19.04.2001; Matwiejczuk v. Poland, application № 37641/97, judgment 02.12.2003

⁵ Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6, 314.

Мотиви праці та ставлення до праці в тотальних інституціях є відмінними від тих, що існують у вільному суспільстві. Фактично, праця ув'язнених для самих ув'язнених – це ніщо інше як *базове пристосування* до тотальної інституції. Незалежно від обсягів праці в тотальній інституції, людина, яка зовні могла б бути орієнтованою на роботу, має тенденцію деморалізуватися системою організації інституційної праці.

З іншого боку, для самої тотальної інституції праця ув'язнених, окрім того, що вона є джерелом прибутку для держави та приватних акторів, які мають ліцензію від держави на виконання покарань, на додаток є корисним інструментом, яким виправдовується потреба у тотальній інституції для самого суспільства.

Тотальні інституції та приватне й сімейне життя

Приватність і сімейні відносини, з одного боку, та тотальні інституції, з іншого, в контексті першого етапу розвитку «виправної» в'язниці та інших дисциплінарних пристроїв розглядалися як щось паралельне, що дозволило І. Гоффману зробити висновок, що «тотальні інституції несумісні з іншим важливим елементом нашого суспільства – сім'єю», адже «ті, хто їсть і спить на роботі, з групою товаришів по службі, чи навряд можуть підтримувати змістовне сімейне існування»¹.

Тому не випадково, що повага до приватного і сімейного життя стала одним з головних напрямків політики детоталізації наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. ст., свідченням чого є велика кількість відповідних рішень ЄСПЛ та рекомендацій ЄКЗК саме з питань приватного і сімейного життя ув'язнених, пацієнтів закритих психіатричних закладів та інших тотальних інституцій.

Так, з одного боку, ЄСПЛ перманентно наголошує, що той факт, що засуджені можуть бути відокремлені від своїх сімей та відбувати покарання на певній відстані від них, є неминучим наслідком позбавлення їх волі².

З іншого боку, ЄСПЛ сформував міцний фундамент практики, що важливим елементом права ув'язненого на повагу до його сімейного життя є надання йому адміністрацією пенітенціарних установ допомоги у підтриманні зв'язків та соціальних контактів з його близькими³.

Мортифікація як невід'ємна складова діяльності тотальних інституцій

Взаємодія між клієнтами і тотальною інституцією в процесі інституціоналізації не зводиться до засвоєння звичаїв та норм тотальної інституції.

Для І. Гоффмана процес пристосування ув'язненого до в'язниці – це насамперед процес *приниження (мортифікації)* особистості ув'язненого за допомогою негуманних та рутинних процедур, що відбуваються в тотальній інституції, та позбавлення ув'язненого багатьох елементів нормального життя в суспільстві⁴. «Риба» прибуває до тотальної інституції з концепцією *самого себе*, що сформувалася завдяки певним стабільним соціальним механізмам в її рідному, «минулому» світі. Проте на вході до тотальної інституції «рибу» негайно позбавляють підтримки, характерної для традиційних для неї соціальних і приватних відносин: «Говорячи точною мовою деяких наших найдавніших тотальних інституцій, «риба» зазнає серії зневажень, деградацій та *принижень*. Її «Я» систематично *зневажається*, причому це нерідко здійснюється *ненавмисно*»⁵.

Власне, цей важливий аспект підкреслювався й багатьма іншими авторами, які досліджували проблематику впливу в'язниці на особистість.

Так, Г. Зер також підкреслює, що «вся в'язниця з її умовами побудована для *приниження*»⁶.

М. Даббер також вказує на те, що «виконання покарання в американських виправних установах починається з ритуалу диференціації та деградації»⁷.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc; Garden City, 11.

² Rodzevillo v. Ukraine, application № 38771/05, judgment 14.01.2016; Ospina Vargas v. Italy (*dec.*), application № 40750/98; Messina v. Italy (№ 2), application № 25498/94, judgment 28.09.2000.

³ Kurkowski v. Poland», application № 36228/06, judgment 09.04.2013; «Vintman v. Ukraine», application № 28403/05, judgment 23.10.2014; Khoroshenko v. Russia[GC], application № 41418/04, judgment 30.06.2015; Yevsyukov and Others v. Russia, applications № 39224/10 and 6 others, judgment 08.07.2021; Saidov and Others v. Russia, applications №№ 55829/15 and 8 others, judgment 21.01.2021.

⁴ Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 23.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, 14.

⁶ Зер, Г. (2004). *Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя*. Київ: Пульсари, 33.

⁷ Dubber, M. (2004). 'Criminal Justice Process and War on Crime', In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd., 56.

Г. Шнайдер наголошує: «У місцях позбавлення волі ув'язнені ... перетворюються на об'єкти знущань та нелюдського поводження»¹.

В. Шаламов у своїх спогадах підкреслював, що «життя арештанта – це *постійні приниження* з тієї хвилини, коли він прокидається, і до початку благоїдного сну»².

Е. Фромм, аналізуючи значення відомого в'язничного експерименту Ф. Зімбардо, зазначає, що методи, які використовуються в умовах, схожих на умови в'язниці, орієнтовані на «болісне *приниження особистості*»³.

Потрібно додати, що у багатьох сучасних інституційних культурах поняття «приниження» має суто *практичне* навантаження та відображає *кастову систему* управління тотальною інституцією або навіть національною системою тотальних інституцій: «Що стосується, зокрема, ув'язнених, які за неформальною ієрархією вважаються «*недоторканими*», то вони продовжували жити у стані *постійного страху та приниження*»⁴. ЄКЗК наголошує: «Деякі ув'язнені, з якими зустрічалася делегація, у тому числі неповнолітні, зазначали, що їм доводилося стикатися з *постійним приниженням*»⁵.

За допомогою процедур приниження клієнт звільняється від усіх психологічних та матеріальних характеристик, що характеризують його як члена «вільного суспільства». Вказані характеристики замінюються на ідентифікаційний номер, інституційну уніформу та сукупність формальних правил та процедур, мета яких полягає у контролюванні кожного аспекту інституційного життя.

Щодо *ненавмисного* приниження, то на вході до тотальної інституції та у подальшому персонал, наприклад, постійно використовує *процедури допуску*, як-то збір первинної інформації, фотографування, зважування, зняття відбитків пальців, присвоєння номерів, обшуки, перелік особистого майна для зберігання, роздягання, купання, дезінфекція, стрижка, видача спецодягу, інструктаж до правил, розподіл по камерах тощо. Процедури допуску краще було б назвати «*обрізанням*» або «*програмуванням*», тому що, будучи скоординованим таким чином, «*риба*» піддається кодуванню до рівня *об'єкта*, якого згодом можна ввести до адміністративного механізму тотальної інституції, щоб безперешкодно здійснювати з ним подальші рутинні інституційні операції⁶.

Мортифікація має місце також і в суді, та на інших етапах ув'язнення, на що, наприклад, вказував навіть ЄСПЛ в контексті неприпустимості тримання ув'язнених в суді у металевих клітках: «Тримання особи у металевій клітці під час судового засідання *само по собі* – з огляду на його об'єктивно *принизливий* характер, несумісний з нормами цивілізованої поведінки, які є характерною ознакою демократичного суспільства, – становить *публічне приниження* людської гідності»⁷.

Мортифікація має місце також і при конвоюванні, на що постійно наголошується у доповідях ЄКЗК та рішеннях ЄСПЛ⁸.

Крім того, приниження є невід'ємним елементом кастової системи, що присутня тією чи іншою мірою у багатьох в'язницях та інших тотальних інституціях. На цьому постійно наголошувалося у численних наукових працях. На цьому наголосив нещодавно і ЄСПЛ, надавши проблематиці нормативного значення: «Почуття неповноцінності та безсилля серед «ізгоїв» посилювалося через *постійну стигматизацію*, пов'язану з їхнім низьким неформальним статусом»⁹.

¹ Шнайдер, Г. (1984). *Криминология*. Москва: Прогресс-Универс, 61.

² Шаламов, В. (1985). *Воскрешение лиственницы*. Москва, 114.

³ Фромм, Э. (1999). *Анатомия человеческой деструктивности*. Минск, 82.

⁴ СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 51, 28.

⁵ СРТ (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 18, 8.

⁶ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 16.

⁷ *Svinarenko and Slyadnev v. Russia [GC]*, applications № 32541/08, № 43441/08; *Kulik v. Ukraine*, application № 34515/04, judgment 02.02.2017.

⁸ *Ostrovenec v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017, 75-81; *Sudarkov v. Russia*, application № 3130/03, judgment 10.07.2008, 63-69; *Yakovenko v. Ukraine*, application № 15825/06, judgment 25.10.2007, 110-113; *Balajevs v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017, 87-97; *Guliyev v. Russia*, application № 24650/02, judgment 19.06.2008, 61-65; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*, 57, 33.

⁹ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 95.

Втрата соціальних ролей

В інтерпретації І. Гоффмана бар'єр, що тотальна інституція встановлює між ув'язненим та «вільним світом», знаменує перше обмеження себе. У вільному суспільстві послідовне планування індивідом його ролей гарантує, що жодна роль, яку грає індивід, не блокує його продуктивність і не пов'язується з іншою особою або інституцією¹. Навпаки, примусове інституційне членство автоматично порушує розподіл ролей; відокремлення ув'язненого від вільного суспільства розпочинається з моменту затримання (арешту) і може тривати упродовж багатьох років. Відбувається позбавлення права на володіння соціальними ролями.

Хоча деякі соціальні ролі, характерні для вільного суспільства, ув'язнений може відновити, якщо/коли він повертається до «вільного світу», зрозуміло, що інші втрати є незворотними: «На пізнішому етапі життєвого циклу може бути неможливо надолужити час, не витрачений зараз на освіту чи просування по роботі, на особисті стосунки чи виховання дітей»².

Юридичний аспект постійного позбавлення майна під час інституційної ізоляції міститься в концепції *цивільної смерті*: ув'язнені можуть зіткнутися не лише з тимчасовою втратою прав на спадщину або ведення банківських операцій, на оскарження процедур розлучення чи усиновлення та голосування, але можуть мати деякі з цих прав скасованими фактично назавжди³.

«Тест на слухняність»

У рамках концепції тотальних інституцій процедури прийому ув'язненого до установи – це обов'язкова частина *ритуалу мортифікації* та, відповідно, складова *кодування «риби»* на перебування у тотальній інституції.

Мета такого ритуалу – отримати початкову співпрацю від «риби». Формальні агенти тотальної інституції нерідко вважають, що готовність «риби» бути належним чином шанобливим під час її першої зустрічі віч-на-віч є ознакою того, що «риба» візьме на себе роль середньостатистичного покірного ув'язненого. Момент, коли формальні агенти тотальної інституції вперше розповідають ув'язненому про його обов'язки щодо поваги, може бути структурованим так, щоб змусити ув'язненого відмовитися від власного «Я», що є дуже зручним для тотальної інституції.

Отже, зазначені початкові моменти інституційної соціалізації можуть включати *інституційний тест на слухняність* та навіть *змагання на злам волі*: ув'язнений, який демонструє будь-який прояв непокори, ризикує отримати негайне формальне покарання, яке посилюється, поки він у відкритий спосіб не визнає владу тотальної інституції⁴.

Процедури прийому та тест на слухняність можуть бути втілені у формі ініціації, яку називають «*вітальним прийомом*», коли персонал та/або інші ув'язнені роблять усе можливе, щоб надати «рибі» чітке уявлення про її тяжке становище⁵. Тест на слухняність може бути складено на очах інших ув'язнених або – у подальшому – у письмовій формі, про що також інформуються усі інші ув'язнені за допомогою формальних та неформальних каналів комунікації⁶.

Під час цього інституційного ритуалу ув'язненому декларують, що віднині він просто ув'язнений. Більше того, ув'язненому демонструють, що віднині він має низький соціальний статус як порівняти зі статусом члена «вільного суспільства»⁷.

Більше того, у в'язницях та інших тотальних інституціях з розвинутою кастовою системою ув'язненого розподіляють до відповідної спільноти, яка відображає його новий інституційний статус. Причому у таких неформальних процедурах беруть участь навіть формальні агенти тотальної

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 15.

² Там само, 21.

³ Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелекція і влада*. Серія: соціологія, 4, 128-137.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 17.

⁵ Можна пригадати, як говорить директор в'язниці у відомій книзі Стівена Кінга «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку»: «Я – директор в'язниці. Ви – ув'язнені. Тому вас надіслали до мене».

⁶ Як приклад можна навести практику написання ув'язненими розписок про «зречення від злочинного світу та відхід від злочинних традицій».

⁷ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 10.

інституції, втягнуті до неформальних інституційних відносин: «Під час первинної класифікації персонал ставив питання про «статус» ув'язненого, щоб вирішити, куди його розподілити. У деяких установах персонал фізично розділяв ув'язнених відповідно до їхнього *неформального статусу*»¹.

«Ідентифікаційні атрибути» та майнові ритуали

У відомій кінострічці С. Кубрика «Механічний апельсин» яскраво зображена процедура вилучення «заборонених предметів» в ув'язненого: в центрі уваги перебуває не скільки вилучення предметів як таких, скільки дотримання *інституційного ритуалу* при вилученні «заборонених предметів».

Саме про це говорить І. Гоффман: «Після того, як ув'язненого позбавляють його майна, установа повинна зробити принаймні деякі заміни, але вони мають форму стандартної видачі, однорідної за характером та рівномірно розподіленої». Це *обмінне майно* чітко позначено як те, що справді належить тотальній інституції, та в деяких випадках через регулярні проміжки часу знову вилучається для *знеособлення*². Деякі речі ув'язнений може бути зобов'язаний повернути перед отриманням повторної видачі аналогічних речей. Ненадання ув'язненим індивідуальних шаф, а також періодичні обшуки та примусове вилучення накопиченого особистого майна посилюють позбавлення власності. Ув'язнених можуть вимагати міняти камери раз на рік, щоб вони не прив'язувалися до них та, як наслідок, не отримували зайвий обсяг приватності у тотальній інституції.

Ритуальність процедур «прийому» проявляється також й в іншому.

Є природнім, що людина зазвичай намагається достатнім чином контролювати зовнішній вигляд, у якому вона постає перед іншими. Для цього йому потрібні предмети *статусної ідентифікації*, у тому числі засоби косметики та одягу, «інструменти» для їх нанесення, розташування та ремонту, а також доступне, безпечне місце для зберігання цих засобів та інструментів. Іншими словами, людині знадобиться «*набір ідентифікаторів*» для керованого спрямування її приватного, сімейного та професійного життя. Їй також знадобиться доступ до «фахівців з декорування» (перукарі, швачки тощо)³. Однак після надходженні до тотальної інституції людина, скоріш за все, буде позбавлена свого звичайного вигляду, предметів статусної ідентифікації, обладнання та послуг, за допомогою яких вона підтримує свій вигляд. Обручки, годинники, браслети, ланцюжки, прикраси, одяг, гребінці, голки, нитки, косметика, рушники, мило, набори для гоління, засоби для купання – все це може бути відібрано у людини або замінено на аналогічні речі інституційного походження.

При надходженні до тотальної інституції втрата ідентифікаційних атрибутів може перешкодити людині продемонструвати іншим ув'язненим свій звичайний *образ себе*. Після надходження до тотальної інституції *образ себе* піддається атаці в інший спосіб. Враховуючи експресивну ідіому конкретного громадянського суспільства, певні рухи, пози та позиції передаватимуть низький статус особи, і їх уникають як принизливих. Будь-які правила, команди чи завдання, які змушують людину приймати ці рухи чи пози, можуть «*умертвити її саму*».

У тотальних інституціях таких фізичних принижень більш ніж предостатньо.

У психлікарнях, наприклад, пацієнтів можуть змусити їсти всю їжу ложкою. У військових та інших в'язницях від ув'язнених можуть вимагати стояти наполегливо щоразу, коли офіцер входить до складу⁴. Окремо можна продовжити: для в'язниць прикладом може бути особлива форма першої появи у камері та вербальні інструменти, якими має оперувати кожен ув'язнений, який вперше заходить до нової для нього камери.

Проте, мабуть, найбільш деструктивні форми атак проти самоідентифікації людини, що руйнують *концепцію себе* присутні у в'язницях з глибоко вкоріненою кастовою системою, де будь-який невірний жест або рух може назавжди понизити соціальний статус ув'язненого до рівня представника найнижчої касты. Як зазначив ЄСПЛ у справі «*S.P. and Others v. Russia*», «деякі інші заявники були класифіковані як «*ізгой*» після того, як вони випадково доторкнулися до речей або особи іншого «*ізгоя*» або контактували з чимось, що вважається «*нечистим*», наприклад, з підлогою

¹ S.P. and Others v. Russia, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 20.

² Для «*дезінфекції ідентифікаційних даних*» за І. Гоффманом.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 20.

⁴ Там само, 22.

туалету. Деякі інші перенесли свій статус з колонії для неповнолітніх або з попереднього періоду ув'язнення, проведеного у закритому закладі разом з «ізгойми». Деякі заявники випадково розповіли іншим, що вони мали сексуальні контакти у формах, заборонених *неформальним кодексом поведінки ув'язнених*, що призвело до пониження їхнього статусу»¹.

Прийняттю мови та дій, що вимагаються від ув'язненого, кореспондує принизливе ставлення інших. Стандартними прикладами тут є вербальна або жестикуляційна профанація: персонал або інші ув'язнені обзивають особу нецензурними іменами, лають її, вказують на її негативні якості, дражнять її або говорять про неї чи її товаришів по тюрмі так, ніби її немає². Щодо вербальної агресії, то ЄКЗК постійно зазначає це у своїх доповідях, вказуючи на абсолютну неприпустимість приниження ув'язнених³.

І. Гоффман слушно наголошує: «Якою б не була форма чи джерело цих різноманітних образ, індивід має брати участь у діяльності, символічні наслідки якої несумісні з його *концепцією себе*. Більш дифузний приклад такого виду мортифікації виникає, коли індивід змушений щоденно здійснювати життя, яке він вважає чужим для себе. У в'язницях відмова від гетеросексуальних можливостей може викликати страх втратити свою маскулітність. У військових установах явно марна робота над деталями, що викликають втому, може змусити чоловіків відчувати, що їхній час та зусилля марні. У релігійних установах існують спеціальні домовленості, які гарантують, що всі особи по черзі виконують найбільш принизливі аспекти функції прислужника. Крайністю є практика концентраційних таборів, що вимагала від ув'язнених шмагати інших в'язнів»⁴.

«Забруднення»

Більше детально кастову систему в сучасних пенітенціарних установах та причини існування цього явища ми будемо аналізувати нижче⁵. Тим не менш, можна нагадати, що існування касти «опущених» або «ображених» у радянських та пострадянських в'язницях – це одне з найбільш вагомих характеристик тотальних інституцій, де подібний розподіл на касти безпосередньо пов'язаний з *інституційним «забрудненням»*.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ зробив особливий наголос на категорії «забруднення», неодноразово підкреслюючи, наскільки уникнення «забруднення» є важливим для клієнтів тотальної інституції.

«Забруднення» є категорично неприпустимим з огляду на неформальні закони; примушення ув'язнених до «забруднення» з боку формальних агентів тотальної інституції означає високий ризик масових заворушень у пенітенціарній установі⁶. «Забруднення» – це найстрашніше, що може трапитися з ув'язненим: вже «забрудженим» особам також заборонялося наближатися до інших ув'язнених, не кажучи вже про торкання, під загрозою того, що вони стануть «забрудненими»⁷. Як вже наголошувалося вище, навіть ЄСПЛ зазначав, що у російських в'язницях «кожен, хто випадково торкався речі, яка вважалася «нечистою», підлягав «пониженню в статусі»⁸.

¹ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 11.

² Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 23.

³ Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства. СРТ/Inf(2015). 24-а Загальна доповідь, 1-prt, 121; СРТ/Inf(2018). Позбавлені волі жінки, 24; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 February*, 12, 12; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 February 2017*, 56, 32; СРТ (2013). *Report on the visit to Poland carried out by the from 5 to 17 June*, 23, 15; СРТ (2009). *Report on the visit to Poland carried out by the from 26 November to 8 December*, 13, 11; СРТ (2020). *Report on the visit to Poland carried out by the from 9 to 16 September 2020*, 17, 10; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova carried out by the from 28 January to 7 February*, 109, 47; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova carried out by the from 28 January to 7 February*, 45, 26.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc; Garden City, 23.

⁵ Крім того, див. Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2).

⁶ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 21.

⁷ Там само, 93.

⁸ Там само, 94.

Наявність нижчої касты (нижчих каст) та пов'язані з цими інституційні ритуали – це лише частина ритуалів *інституційного «забруднення»*, свого роду верхівка айсбергу, адже «забруднення» починається вже з моменту появи людини у тотальній інституції.

І. Гоффман пояснює «забруднення» наступним чином: «У вільному суспільстві людина тримає об'єкти самоідентифікації та самореалізації (наприклад, своє тіло, свої дії, думки та речі) вільними від контакту з чужорідними та забруднювальними речами або особами. Проте у тотальних інституціях ці *території особистості* порушуються; межа, яку індивід встановлює між своїм буттям та його оточенням, зневажається, а *реалізація себе* «оскверняється»¹.

Насамперед йдеться про порушення власної *інформаційної безпеки*. Під час потрапляння особи до тотальної інституції факти про її соціальний статус та поведінку в минулому (особливо факти, що дискредитують), збираються та записуються у досьє, формальне доступне лише персоналу².

Нова аудиторія не тільки дізнається факти, що дискредитують, про особу, які зазвичай приховуються, але також має можливість безпосередньо сприймати деякі з цих фактів. Ув'язнені та психічно хворі не можуть заборонити відвідувачам бачити їх за принизливих обставин. Іншим прикладом є нашивка щодо етнічного або соціального походження, яку носять в'язні концтаборів. Медичні огляди та огляди служби безпеки часто піддають ув'язненого фізичному впливу, іноді особами обох статей³. Загалом, звичайно, ув'язнений ніколи не буває повністю самотнім; він завжди в полі зору і часто в зоні чутності когось (хоча б своїх співкамерників). Тюремні клітки з ґратами на стінах повністю реалізують таку експозицію⁴.

Проте у сучасних умовах поширення інформації про ув'язненого та використання досьє проти самого ув'язненого не обмежується діями формальних агентів тотальних інституцій. В останньому випадку йдеться про делегування формальними агентами тотальної інституції функцій з управління тотальною інституцією агентам *неформальним*. На прикладі в'язниць це, наприклад, укладення договору про розподіл сфер впливу та про «ненапад» між в'язничною адміністрацією та неформальними лідерами в'язничної ієрархії⁵.

Так, цікавим є приклад у доповіді ЄКЗК Уряду Молдови за результатами візиту 2018 року: «Під час інтерв'ю з ув'язненими члени делегації зустрілися з ув'язненим, який відповідав за ведення обліку всіх осіб, що утримуються у в'язниці. Зокрема, він мав реєстр, що містив імена, дати народження, строки ув'язнення (разом з відповідними статтями КК Молдови) та номери камер всіх ув'язнених, які утримувалися у Сорокській в'язниці з 1999 року. Швидко з'ясувалося, що ці дані були доступні не тільки керівництву в'язниці, але й *неформальним босам в'язничної ієрархії*, які могли негайно отримати основну інформацію про кожного новоприбулого ув'язненого, в тому числі і про те, за які злочини ця особа була засуджена. Це, звісно, дуже полегшувало миттєве виявлення ув'язнених, які за своїм кримінальним минулим потрапляли до категорії «недоторканих»⁶.

Найбільш радикальний практичний приклад поширення інформації про ув'язненого та проти самого ув'язненого може бути знайдено у «*S.P. and Others*», де ЄСПЛ навів приклад того, як адміністрація в'язниці розкрила інформацію про злочини, за які був засуджений заявник, розмістивши фотографію заявника на дошці оголошень у загальній зоні в'язниці з приміткою «*схильний до недофілії*»⁷.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 23.

² Найбільш крайнім проявом такого порушення інформаційної безпеки є поширення досьє серед ув'язнених, на що звертав увагу ЄКЗК (*див. нижче*).

³ Саме на цьому аспекті фокусують окрему увагу ЄСПЛ та ЄКЗК, що можна розглядати як окремі аспекти регіональної європейської політики детotalізації (*Monir Lotfy v. Cyprus*, application № 37139/13, judgment 29.06.2022, 135; *Filiz Uyan v. Turkey*, application № 7496/03 judgment 8 January 2009, 32; СРТ/Inf(2018). *Позбавлені волі жінки*, 23; СРТ/Inf(2015). *Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства. 24-а Загальна доповідь, 1-part, 100*; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 27, 18; СРТ (2013). *Report on the visit to Poland from 5 to 17 June 2013*, 35, 20).

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 25.

⁵ Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10 (2).

⁶ СРТ (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 20, 9.

⁷ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 11.

У рамках політики детоталізації потрібно наголосити, що у міжнародних стандартах управління пенітенціарними системами, прецедентах ЄСПЛ, стандартах і практиках ЄКЗК велика увага приділяється питанням забезпечення права на приватність у користуванні туалетними приміщеннями, що в контексті цього питання пов'язане як раз з мінімізацією інституційного «забруднення»¹. Крім того, у своїх практиках ЄКЗК фокусує увагу на необхідності забезпечення затриманих, ув'язнених та пацієнтів психіатричних установ належною їжею та постільною білизною². І. Гоффман також наголошував, що «дуже поширеною формою фізичного «забруднення» є нечиста їжа, неналежні приміщення, забруднені рушники, взуття та одяг, просочені потом попередніх користувачів, туалети без сидінь та брудні ванни»³.

Так, ЄКЗК особливо наголошує, наприклад, що у пенітенціарних установах доступ до туалетів у будь-який час, а також підтримання належних гігієнічних умов є суттєвими елементами створення людських умов перебування⁴. Так само Комітет не схвалює практику, яка спостерігається в окремих країнах, коли ув'язнені повинні справляти природні потреби у відра у своїх камерах (ці відра спорожняються у визначений час)⁵. За наполегливими рекомендаціями ЄКЗК туалети мають бути розміщені або безпосередньо в камерах (бажано, щоб це було в санітарній зоні камери), або ж ув'язненим потрібно забезпечити можливість у будь-який час (включаючи нічний час) без жодних зволікань виходити з камери, для того щоб скористатись туалетом⁶.

У світлі концепції І. Гоффмана – це обов'язкові атрибути тотальної інституції, які забезпечують мортифікацію та приниження, через що діяльність міжнародних акторів, вказаних вище, з цього питання – це не лише дотримання стандартів прав людини, проте й інші прояви політики детоталізації. Так, у концепції І. Гоффмана організація прибирання фізіологічних потреб у тотальній інституції – це так само один зі складових мортифікації. До речі, було б цікавим нагадати, що І. Гоффман особливо наголошував, що саме ця мортифікаційна процедура найбільш характерна саме для радянських в'язниць⁷.

Окрема увага І. Гоффманом приділяється соціальному «забрудненню».

Так, ув'язнений піддається мортифікації не лише через «забруднення» фізичного характеру. Фізичне «забруднення» посилюється, коли «агентом забруднення» стає інша людина. Ув'язнений додатково «інфікується» примусовим міжособистісним контактом і, як наслідок, примусовими та, відповідно, явно небажаними соціальними відносинами⁸. Власне, ця форма «забруднення» успішно використовується адміністрацією тотальних інституцій як джерело тоталітарного управління інституційним населенням – через створення додаткового символічного навантаження та театралізованості навколо «жертв» «забруднення» та «носіїв» «забруднення», що має наслідок створення кастової системи управління у тотальних інституціях: «Неформальний «кодекс поведінки» вимагав від них уникати контактів з іншими ув'язненими (і навіть з їхніми речами)»⁹. «Оскільки основна маса ув'язнених не сприймала їх, їм не дозволялося працювати з іншими ув'язненими або мати доступ до місць загального користування, таких як спортзал, бібліотека або каплиця»¹⁰.

¹ CPT/Inf(2017). *Утримання мігрантів під вартою*, 3; Report on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 10 to 17 December 2018, Para 23, P. 16; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 36, 22; CPT/Inf (1997). *Позбавлення волі іноземців згідно з нормами законодавства про іноземних громадян. 7-а Загальна доповідь, 10-part*, 26; CPT/Inf (1992). *Тюремне ув'язнення. 2-а Загальна доповідь, 3-part*, 49.

² CPT/Inf (2017). *Утримання мігрантів під вартою*, 3; CPT (2018). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 17 December*, 23, 16; CPT (2019). *Report on the visit to Turkey from 6 to 17 May*, 29, 18; CPT (2017). *Report on the visit to Turkey from 10 to 23 May*, 23, 18; CPT (2017). *Report on the visit to Bulgaria from 25 September to 6 October 2017*, 40, 27; CPT (2022). *Report on the periodic visit to Bulgaria from 1 to 13 October 2021*, 30, 20; CPT (2022). *Report on the periodic visit to Italy from 28 March to 8 April 2022*, 35, 19.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 26.

⁴ CPT/Inf (1992). *Тюремне ув'язнення. 2-а Загальна доповідь, 3-part*, 49.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 25.

⁸ Там само, 28.

⁹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 18, 8.

¹⁰ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 51, 28.

У рамках практик ЄСПЛ та ЄКЗК згвалтування – це один з найбільш тяжких та огидних злочинів, яке само по собі становить форму катування¹. Проте у рамках інституційної анатомії сексуальні домагання та сексуальні стосунки є однією з форм інституційного спілкування та однією з форм «забруднення».

Так, свого часу Д. Клеммер дослідив значення 1063 слів, які використовували ув'язнені в американських в'язницях. За результатами дослідження виявилось, що 6,02% слів припадало на гомосексуальні стосунки, 4,88% – на гетеросексуальні стосунки, 5,54% – на частини тіла. І це – на фоні того, що на персонал в'язниці доводилося лише 1,88% слів². До речі, у дослідженні Д. Клеммера на поліцію припадало 7,43 %, що є дуже наочним прикладом щодо цінностей ув'язнених.

Проте, як зазначає І. Гоффман, хоча сексуальне домагання, безумовно, мають місце у тотальних інституціях, є багато інших, менш драматичних прикладів.

Так, після прийому «риби» до тотальної інституції формальний агент перебирає особисті речі, розписуючи та готуючи їх до зберігання. Сам ув'язнений може бути обшуканий до рівня навіть ректального дослідження. Пізніше, під час його перебування можуть проводитися особисті обшуки та обшуки спального місця – регулярно або коли «виникають проблеми». У всіх цих випадках як формальний агент тотальної інституції, так і сама процедура обшуку проникають до приватності індивіда та порушує територію власного «Я»³.

Крім того, практика змішування вікових, етнічних та расових груп у в'язницях і психіатричних лікарнях може призвести до того, що ув'язнений відчує, що він «заражений» інституційним контактом з іншими ув'язненими, небажаними для нього⁴.

На додаток, у тотальних інституціях ув'язненому нерідко доводиться їсти їжу, яку він вважає чужою та забрудненою, це забруднення іноді походить від зв'язку з іншими людьми з їжею⁵. Саме на це постійно звертає увагу ЄКЗК у своїх доповідях за результатами візитів до країн колишнього СРСР: «У тюремних їдальнях «недоторканим» виділяють окреме місце для сервіровки, вони повинні їсти за окремими столами, а також використовувати марковані тарілки та столові прибори, які іноді навіть миються в окремих посудомийних машинах. Для їжі «недоторканих» використовуються термоси іншого кольору»⁶.

Для загального в'язничного населення питання «забруднення» їжі також посідає важливе місце, через що детоталізації знаходить свій прояв у в цій площині завдяки впровадженню міжнародних стандартів з прав людини: «Викликає занепокоєння спосіб роздачі їжі ув'язненим, а саме у відрах, поставлених на підлогу. У всіх в'язницях слід вжити заходів для забезпечення роздачі їжі ув'язненим з використанням відповідного обладнання (наприклад, контейнерів для їжі та візків)»⁷.

Циклічність інституційної тотальності

Вся сукупність природніх умов тотальної інституції запрограмована на циклічність: *дія – реакція ув'язненого на дію – кваліфікація реакції як порушення формальних правил інституції – формальне покарання з боку формальних агентів тотальної інституції*. Перше ж порушення ув'язненим численних формальних правил тотальної інституції, про які ув'язнений навіть може не знати, та застосування до нього формального покарання створює захисну реакцію з боку ув'язненого. У свою чергу, тотальна інституція приймає таку реакцію як ціль своєї наступної атаки.

Інституційний вплив на категорію поваги

І. Гоффман вказує, як на перший погляд, непомітний та неважливий аспект інституційної тотальності, а саме на *формалізовану повагу* та її надважливість у тотальних інституціях.

¹ *Aydin v. Turkey*, application № 23178/94, judgment 25.09.1997; *Yuriy Illarionovich Shchokin v. Ukraine*, application № 4299/03, judgment 03.10.2013.

² Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 89-90.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 29.

⁴ *Rodić and Others v. Bosnia and Herzegovina*, application № 22893/05, judgment 27.05.2008, 68-77.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 31.

⁶ CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*, 40, 21.

⁷ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 69, 34.

Так, зазначає І. Гоффман, моделі поваги у тотальних інституціях є однією з ілюстрацій ефекту циклічності: у тотальних інституціях одна з найважливіших відмінностей від життя у вільному суспільстві полягає в тому, що *повага ставиться на формальну основу*, з конкретними вимогами та конкретними негативними санкціями за порушення. При цьому вимагаються не тільки демонстрація поваги ззовні, проте й *зовнішній прояв* внутрішніх почуттів. Водночас, ззовні продемонстроване ставлення, яке ставить під сумнів *формалізовану повагу* (наприклад, зухвалість) буде каратися.

У тотальних інституціях у людини створюється особливий тип і рівень самозахисту і самопідтримки. Низьке соціальне становище інституційних клієнтів стосовно «вільного суспільства», ініційоване завдяки та через *stripping procedures*, створює середовище особистої невдачі, в якому усвідомлення падіння постійно поглиблюється. У відповідь ув'язнений формує історію, репліку, сумну історію, які він постійно розповідає своїм товаришам та зовнішнім агентам, щоб пояснити свій теперішній низький стан. Як наслідок, сам ув'язнений може навіть стати центром його розмови та занепокоєння більше, ніж це відбувається ззовні, що призводить до великого жалю до себе. Хоча персонал постійно дискредитує ці історії (особливо для зовнішніх відвідувачів та засобів масової інформації), ув'язнені, як правило, проявляють такт, намагаючись мінімізувати принаймні частину недовіри до своєї історії¹. Відповідно, демонстрація формалізованої інституційної поваги (не кажучи вже про внутрішню її основу) – це дійсно виклик для ув'язненого.

Крім того, у вільному суспільстві, коли людина мусить терпіти певні обставини або виконувати певні накази, які ображають її уявлення про себе, вона має великий запас *реактивності*, що відображає обличчя – гнів, ненависть, похмурість, небажання або нездатність висловити звичайні знаки поваги, презирство, іронія, насмішка тощо.

Хоча така експресивна реакція самозахисту на принизливі вимоги трапляється у тотальних інституціях, персонал може прямо карати ув'язнених за таку «діяльність», прямо посилаючись на похмурість, іронію або зухвалість як на підставу для подальшого формального або неформального покарання². Наслідком цього є поширення інституційної регламентації навіть на внутрішній світ людини (зокрема, на емоційну сферу).

Інституційна регламентація

Однією з найбільш вагомих характеристик будь-якої тотальної інституції є максимально детальна регламентація дій та рухів ув'язнених. Усі види діяльності у тотальній інституції мають місце згідно з приписами, встановленими формальною владою, та фактично в одному приміщенні. Причому особа в тотальній інституції робить кожний крок у компанії подібних осіб, яких формальна влада примушує робити формально аналогічні кроки. Людина повинна тривалий час перебувати в одній і тій самій соціальній групі, тому конфлікти нерідко переростають у злочини.

Крім того, час у тотальній інституції є максимально регламентованим, де один вид активності переходить в інший³. Усі детально розроблені інституційні процедури у цілому складають єдиний раціональний план, спрямований на досягнення офіційних цілей тотальної інституції, що підкреслює статус тотальної інституції як *соціально-політичного гібриду*.

І. Гоффман слушно зауважує, наскільки регламентація впливає на повсякденність, *на персональну економію дій*: у суспільстві людина є вільною відкласти їжу на кілька хвилин, щоб завершити завдання, або відкласти завдання трохи раніше, щоб приєднатися до друга на вечерю⁴.

Проте у тотальній інституції навіть дрібні сегменти сфери діяльності інституційних клієнтів підпадають під дію формальних правил та, що є більш важливим, суб'єктивних оцінок формальних агентів тотальної інституції. Життя ув'язненого пронизане постійною санкціонуючою взаємодією згори, особливо упродовж початкового періоду інституційного перебування, що триває до моменту, коли ув'язнений майже без спротиву починає сприймати інституційні правила як такі. Кожна спроба

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 67.

² Там само, 36.

³ Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс, 241; McCleery, R. (1961). *Authoritarianism and the Belief System of Incurables*. In: Cressey, D. (ed.) *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 267; Jacobs, J. (1983). *New Perspectives on Prison and Imprisonment*. London: Ithaca, 135.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 38.

інституційної специфікації відкриває «скриньку Пандори» для численних формальних санкцій, що порушує автономію самого вчинку. І, як наголошує І. Гоффман, хоча цей процес соціального контролю діє в усьому організованому суспільстві, ми схильні забувати, наскільки детальним і обмежувальним він може стати у тотальних інституціях¹.

Ще гостріше зображує регламентацію часу та активності ув'язнених у в'язниці М. Фуко: «У в'язниці адміністрація володіє свободою особистості та часом ув'язненого. Це дозволяє зрозуміти силу виховання, яке не один день, а декілька днів і навіть років диктує людині час спокою, діяльності та відпочинку, кількість та тривалість прийому їжі, кількість та якість, вид та продукт праці, час молитви, користування словом та навіть думкою. Виховання за допомогою простих та коротких переходів з їдальні до майстерні, з майстерні до камери управляє рухами тіла навіть під час відпочинку і встановлює режим дня. Цей повний «реформаторій» забезпечує *перекодування існування*»².

Г. Хохряков особливо підкреслює «тотальний і принизливий контроль в усіх сферах життєдіяльності» і «регламентацію всіх сфер життєдіяльності»: «У місцях позбавлення волі кожен крок робиться за розкладом, що має результатом пасивність ув'язнених»³. Крім того, Г. Хохряков слушно зазначає з цього приводу, що «самоорганізація, двигуном якої є ініціативність людини, її нестримне прагнення до творчості, пошуку нового, стримується силою в'язничних заборон. Спільнота ув'язнених немов придавлена кришкою, яка недостатньо важка, щоб роздавити, але й недостатньо легка, щоб людськими зусиллями могла б бути відкинута»⁴.

Одним із найбільш показових способів порушити *персональну економію дій* є обов'язок запитувати дозвіл для вчинення незначних дій, які людина може виконувати самостійно поза межами тотальної інституції, як-от куріння, гоління, відвідування туалету, телефонування, витрачання грошей або розсилання листів. Цей обов'язок не лише ставить особу в «неприродну» для дорослої людини роль *покійного* або *благодіючого*, але також відкриває лінію його дій для перехоплення персоналом тотальної інституції. Так, замість негайного й автоматичного задоволення навіть формально законного прохання ув'язненого можуть дражнити, відмовляти, довго допитувати тощо, піддавати бюрократичній тяганині, вимагати дрібні та великі хабарі тощо.

У вільному суспільстві поведінка, обрана на власний розсуд (антагонізм, прихильність, байдужість), є одним із символів самоідентифікації. Проте тотальні інституції порушують або «забруднюють» саме ті дії, які в вільному суспільстві мають роль беззаперечно засвідчувати акторові та його оточенню, що саме актор керує своїм власним світом, що він є особою з «дорослим» самовизначенням, автономією та свободою дій. Водночас з психологічної точки зору подібна концентрація регламентації має наслідком хронічну тривогу щодо непередбачуваного порушення численних формальних та неформальних правил інституційної тотальності⁵.

Втрата самоідентифікації

Втрата самоідентифікації також є одним з невід'ємних аспектів та водночас наслідків інституційної тотальності.

І. Гоффман підкреслює, що втрата самоідентифікації була максимально піддана *церемоніалізації* у концентраційних таборах як найбільш тотальних з усіх тотальних інституцій. Таким чином, продовжує І. Гоффман, «ми маємо жахливі розповіді про в'язнів, яких примушували ваятися у багнюці, стояти на головах у снігу, виконувати абсурдно марні завдання, лягати на самих себе або, у випадку з єврейськими в'язнями, співати антисемітські пісні». Більш «м'яка» версія зустрічається у психіатричних лікарнях, де обслуговуючий персонал змушував пацієнта, який хотів сигарету, сказати «дуже прошу» або підскочити за нею. Відповідно, у всіх подібних випадках ув'язнений був змушений демонструвати відмову від своєї волі. Менш церемоніальним, але таким же екстремальним є збентеження власної автономії, яке виникає через те, що ув'язненого закривають

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 38.

² Фуко, М. (1999). *Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы*. Москва: Ad Marginem. 108-345.

³ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва. 6.

⁴ Там само, 90-91, 141.

⁵ У цьому контексті І. Гоффман наводить приклад фізичних ушкоджень або смерті в концентраційному таборі, дисциплінарних покарань у офіцерській школі або в психлікарні. Проте мабуть найяскравіші ці тривоги проявляються саме у в'язницях, де ув'язнені відчувають на собі загальносоціальну стигму та осуд, розуміючи, що їх статус «злочинця» грає проти них. (Goffman E. (1961), P. 42).

у палаті, поміщають у тугий мокрий рюкзак або зав'язують у медичні засоби стримування, і таким чином позбавляють свободи робити невеликі коригувальні рухи¹.

Саме тому ЄКЗК, реалізуючи політику детоталізації відповідно до міжнародних стандартів з прав людини, наголошує, наприклад, на необхідності максимального позбавлення ознак негативної церемоніалізації процедур, які так чи інакше пов'язані з деперсоналізацією особи: «Ізолювання ніколи не повинно застосовуватись в якості покарання»². Психічно хворим ув'язненим, наприклад, навпаки має бути забезпечений належний людський контакт, і вони не повинні утримуватися в умовах, подібних до одиночного ув'язнення³. Аналогічні позиції можна знайти і в інших доповідях ЄКЗК⁴.

В якості окремого прикладу можна навести носіння особливої уніформи ув'язненими концентраційних таборів та в'язниць. Про особливе значення індивідуальних номерів на бушлатах та шапках ув'язнених у радянських «особлагах» яскраво писав О. Солженіцин. Проте, здається, «палітра» маркувань ув'язнених, здається, була найбільше розроблена у нацистських концентраційних таборах⁵.

Водночас потрібно зауважити, що те ж саме можна знайти і в пенітенціарних системах навіть тих країн, які претендують на статус демократичних, де пенітенціарна адміністрація намагається прив'язати питання безпеки до питань носіння особливої смугастої, червоної або помаранчевої уніформи, додаючи ще більше тотальності до в'язничної рутини. Навпаки, міжнародні автори, чия діяльність пов'язана з інституційною детоталізацією, надають особливого значення вказаним питанням⁶.

Так, ЄКЗК рекомендує урядам європейських держав відмовитися від примушування навіть «небезпечних» ув'язнених носити уніформу: «Ув'язнені зі статусом «N» були зобов'язані постійно носити червоні комбінезони, перебуваючи за межами своїх підрозділів, а також при переведенні за межі установи (у тому числі під час відвідування судових засідань). На думку Комітету, ця вимога є надмірною й такою, що надмірно стигматизує, а тому її слід негайно скасувати».

Дуалістична прозорість інституційної тотальності

Тотальна інституція – це максимальне обмеження рухів на мінімальному просторі. Є природнім, що влада у тотальних інституціях спрямована на безліч елементів поведінки, одягу, манери, які постійно виникають та постійно виносяться на публічний осуд. Через це особливої ваги набуває прозорість, але прозорість, яка є максимально спотвореною.

Так, з одного боку, ув'язнений не може втекти від тиску критично або упереджено налаштованих формальних агентів тотальної інституції та від «всеохоплюючої матерії інституційних обмежень»⁷.

Проте, з іншого боку, інституційна прозорість має односторонній характер та спрямована виключно проти самого ув'язненого. Щодо самих формальних агентів тотальної інституції та агентів неформальних (наприклад, лідерів неформальної інституційної ієрархії то їх оточення), то тут тотальна інституція спрацьовує як раз навпаки, занурюючи діяльність останніх до темряви та роблячи їх діяльність максимально непрозорою.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 44.

² СРТ/Inf (1998). *Поміщення особи до психіатричного лікувального закладу без її на те згоди*. 8-а Загальна доповідь, 12-part, 49.

³ Там само, 50; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 83, 39.

⁴ Там само, 132, 54.

⁵ Система позначок ґрунтувалася на використанні вінкелів (нім. *Winkel* – кут) – перевернутих трикутників з різнобарвної матерії, нашитих на тюремну робу ув'язнених, щоб табірна охорона легко могла розпізнавати їхню приналежність до певної категорії: червоний (політв'язні: комуністи, члени профспілок, ліберали, соціал-демократи, масони та анархісти) червоний перевернутий (шпигуни, дезертири, полонені); чорний («асоціальні елементи» психічно хворі особи, божевільні, сутенери, алкоголіки, безпритульні, жебраки, дармоїди, а також феміністки, лесбійки та пацифісти); зелений (звичайні кримінальні злочинці); ліловий (члени релігійних сект, «бібельфоршери»); рожевий (насамперед чоловіки, засуджені за гомосексуальні контакти, у тому числі з неповнолітніми, а також за сексуальні контакти з тваринами); синій (емігранти); коричневий (рома).

⁶ СРТ (2013). *Report on the visit to Poland from 5 to 17 June*, 51, 27; СРТ (2017). *Report on the visit to Slovenia carried out by the from 28 March to 4 April*, 72, 31.

⁷ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 41.

Спотворена рівність тотальних інституцій

Іншою характеристикою тотальних інституцій є *біполярність статусу ув'язнених*.

Так, з одного боку, тотальна інституція проголошує себе ледве не єдиною можливим місцем, де усі люди мають рівні права та обов'язки (хоча краще говорити лише про обов'язки). При цьому *фаворитизм* майже завжди є складовою механізмом інституційного управління.

З одного боку, тотальна інституція завжди проголошує формальну рівність усіх своїх «клієнтів», одночасно створюючи та вдосконалюючи соціальну нерівність.

Проте, з іншого боку, саме тотальна інституція створює найбільшу концентрацію соціальної нерівності, як порівняти з вільним суспільством. Власне, саме на це неодноразово звертав увагу ЄКЗК, говорячи про «умови, які можна охарактеризувати як такі, що межують з розкішшю» або про «майже розкішні умови» для неформальних агентів тотальних інституцій (представників вищих каст в соціальній структурі в'язниць)¹.

Максимально спотворена рівність – це природна ознака тотальної інституції, що з'являється в силу багатьох причин, де б на перше місце ми б поставили причини економічні (матеріальні). Рудиментарна неформальна стратифікація ув'язнених на основі різного доступу до заборонених товарів є інструментом доступу виключно впливових осіб у неформальній ринковій інституційній системі².

Система привілеїв

Діяльність тотальної інституції заснована на *системі привілеїв*³.

Система привілеїв – це не просто перелік того, що дозволено і що заборонено робити ув'язненому; систему привілеїв не можна обмежити суто формально-нормативними рамками. Оскільки в результаті інституційного програмування людина звільняється від усього, що оточувало її раніше у вільному суспільстві, система привілеїв є основним засобом для її реорганізації в системі інституційних відносин. Як зазначає І. Гоффман, поки триває процес мортифікації, ув'язнений починає отримувати офіційні та неформальні вказівки, що тут називається *системою привілеїв*. Оскільки прив'язка ув'язненого до його цивільного «Я» була похитнута завдяки застосуванню *stripping procedures*, саме система привілеїв починає забезпечувати основу для особистої реорганізації.

Відповідно до класифікації І. Гоффмана, система привілеїв включає: 1) формальні правила тотальної інституції; 2) привілеї; 3) покарання; 4) мову тотальної інституції; 5) вторинні правила поведінки⁴.

Формальні правила тотальної інституції

Формальні правила тотальної інституції – це відносно чіткий набір формальних приписів та заборон, які формують основні вимоги до поведінки ув'язнених та зображують суворе життя ув'язненого. У першу чергу, це – *процедури прийому*, які позбавляють «рибу» її минулою підтримки, та які можна розглядати як спосіб тотальної інституції підготувати його почати жити за правилами внутрішнього розпорядку⁵.

Основна мета формальних правил тотальної інституції – примусити індивіда позбутися всього того, що підтримувало його у вільному суспільстві. Нормативним вираженням цієї системи є «*правовий статус ув'язненого*», «*правила внутрішнього розпорядку*» та «*заходи заохочення та стягнення*», передбачені національним законодавством⁶.

¹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova carried out by the from 5 to 11 June*, 33, 14; CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*, 50, 28.

² Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2).

³ Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 69; Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Серія: соціологія. Інтелігенція і влада*, 4, 128-137.

⁴ Там само.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 49; Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Серія: соціологія. Інтелігенція і влада*, 4, 128-137.

⁶ У вітчизняній науці вони переважно розглядаються в аспекті «підтримання дисципліни» у в'язниці, але не з погляду мікроаналізу відносин у тотальній інституції.

Привілеї

Привілеї – це не індульгенції та не цінності, а лише *відсутність обмежень у користуванні мінімальними благами*, які здебільшого характеризують людину як істоту біологічну, навіть не соціальну. Привілеї є простими, навіть примітивними, і стосуються найбільш необхідних засад фізичного та емоційного існування¹. Особливо ретельно система привілеїв була відпрацьована у радянських виправно-трудовах таборах².

М. Даббер підкреслює «[Формальна] в'язнична дисципліна позбавляє ув'язнених «привілеїв», адже останні надаються та скасовуються на розсуд в'язничного офіцера. Ці привілеї – володіти певними предметами (наприклад, телевизором) або носити певний одяг, або одягати певну зачіску, або заробляти гроші, або залишати свою камеру тощо, – є маркерами нормальності та рівності. Відмовити ув'язненому у таких привілеях або позбавити ув'язненого їх означає понизити його статус»³.

Мета привілеїв є дуже корисною. Це – *обмін* між тотальною інституцією та ув'язненим, де останній демонструє свою готовність бути покірним тотальній інституції, а тотальна інституція, в свою чергу, наділяє ув'язненого мінімальними атрибутами того життя, що існує за межами тотальної інституції.

Тотальна інституція створює базові фізичні потреби в їжі та притулку і тим самим спрощує соціальний процес⁴. Увага ув'язненого, особливо на початкових етапах ув'язнення, зосереджується на базових матеріальних благах, і він нерідко стає одержимий ними. І. Гоффман наводить дуже простий, але водночас яскравий приклад значення привілеїв у тотальній інституції: «За межами інституції ув'язнений не думає про те, як йому запалити, випити каву чи коли говорити, але в інституції це стає проблематичним. Він може провести цілий день, розмірковуючи як фанатик про можливість того, як отримати ці згадки про зовнішній світ»⁵.

Одразу ж після звільнення ув'язнених, швидше за все, – наголошує І. Гоффман, – буде «напрочуд радіти свободам і радощам статусу члена вільного суспільства, які вони зазвичай взагалі не сприймають як події – різкий запах свіжого повітря, можливість розмовляти, коли хочеться, використовувати цілий сірник, щоб запалити сигарету, перекусити наодинці за столом, накритим лише на чотирьох осіб»⁶.

Проте ця насолода буде тривати відносно недовго, адже невдовзі після звільнення колишній ув'язнений забуває багато з того, яким було життя за ґратами, і знову починає сприймати як *належне* привілеї, навколо яких було організоване життя у тотальній інституції. Відчуття несправедливості, гіркоти та відчуження, які зазвичай породжуються досвідом ув'язненого і так часто відзначають етап у його моральній кар'єрі, після виходу на волю, здається, слабшають⁷.

Так, однією з головних потреб у в'язницях, концентраційних таборах та нерідко в інших тотальних інституціях є потреба в їжі.

Клієнти тотальних інституцій постійно недоїдають. У них виробляється постійна й принизлива залежність від голоду та від тих, хто здатний приглушити голод⁸. Як наслідок, ув'язнених легко спокусити обіцянками додаткового пайка, посилок з «волі» та покупками у табірному магазині. Навпаки, у системі координат тотальних інституцій заборона отримання очікуваної посилки або покупки продуктів харчування є дієвим покаранням. Можна згадати радянські табори, коли наріжною

¹ Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Серія: соціологія. Інтелігенція і влада*, 4, 128-137..

² Карклинс, Р. (1990). Организация власти в советских исправительно-трудовах колониях. *СОЦИС*, 6, 112.

³ Dubber, M. (2004). Criminal Justice Process and War on Crime. In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd., 57.

⁴ McCleery, R. (1961). Authoritarianism and the Belief System of Incurables. In: Cressey, D. (ed.) *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 163; Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 297.

⁵ Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 49.

⁶ Goffman E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 71.

⁷ Там само, 72.

⁸ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 12; Бушуев, И. (1970). *Новое в исправительно-трудовах законодательстве*. Москва, 44; Абрамкин, В. (1996). *Поиски выхода. Преступность, уголовная политика, места заключения в постсоветском пространстве*. Москва: Права человека, 161; Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 90.

ідеєю кожного ув'язненого була «пайка», що використовувалося адміністрацією як найбільш дієвий інструмент впливу на ув'язненого. Більше того, навіть за умов задовільного або відносно задовільного забезпечення харчування у тотальній інституції у суспільстві ув'язнених існує перманентне незадоволення їжею.

Крім того, інституційна субкультура має прямий зв'язок з мінімальними привілеями. Вона може контролюватися адміністрацією в'язниці тією мірою, якою адміністрація контролює доступ до мінімальних привілеїв.

Відповідно, у рамках сучасних міжнародних стандартів детоталізації на питанні забезпечення ув'язнених харчуванням робиться особливий акцент¹.

Так, навіть сьогодні існують сучасні – навіть не середньовічні – приклади, коли доступ – навіть не до їжі, а до *води* – використовується як базовий інструмент системи привілеїв, де до такої системи залучалися неформальні агенти тотальної інституції, яким формальна влада делегувала частку своїх повноважень з в'язничного менеджменту: «[Розподілом питної води] керують лідери керівники в'язничної ієрархії, які, вочевидь, також контролюють доступ ув'язнених до питної води. Дійсно, багато ув'язнених, з якими спілкувалася делегація, скаржилися на нестачу питної води»².

Створення цілого *світу* навколо мінімальних привілеїв є найбільш важливою рисою інституційної тотальності. В ув'язнених формується цілий комплекс («фантазії про волю»), коли людина мріє не про волю як таку, а про те, як вона буде насолоджуватися без обмежень тими благами, які в тотальній інституції є мінімальними³.

«Фантазії про волю» нерозривно пов'язані з відчуттям, що люди у вільному суспільстві взагалі не цінять, наскільки чудовим є їхнє життя. Тому «комплекс надії» має суттєві деструктивні наслідки, коли людина, звільнившись з тотальної інституції, не може у вільному суспільстві задовольнити себе тими омріяними «мінімальними» благами, коли доходить висновку, що ці блага не є такими⁴: «Ось що я тобі скажу, мій друже... Надія – небезпечна річ. Надія зводить людину з розуму. У в'язниці вона не до чого. Раджу звикнутися з цією думкою».

Покарання

У системі інституційних привілеїв *покарання* виступає не як негативний наслідок за порушення формальних правил інституції, а як інструмент усунення ув'язненого від користування навіть тими мінімальними благами, що йому надаються, що, врешті-решт, має страшні наслідки для ув'язненого.

Інституційні покарання мають подвійну соціально-психологічну природу.

З одного боку, формальні покарання, що застосовуються у тотальних інституціях, суворіші за будь-які формальні неінституційні або напівінституційні покарання, з якими стикається людина у вільному світі.

З іншого боку, неформальні інституційні «покарання» мають більшу ступінь пунітивності, як порівняти з будь-якими формальними покараннями⁵.

Система привілеїв існує не просто так: у будь-якому випадку, «покарання» та привілеї самі по собі є *способами організації влади*. Основне питання, яке вирішується в результаті функціонування системи, – це *звільнення* з тотальної інституції. У більшості випадків в'язниці не може утримувати ув'язненого постійно, але питання полягає в тому, коли ув'язнений звільниться з установи в межах певного строку та з якою формальною оцінкою свого перебування в установі.

Мова тотальної інституції

З системою привілеїв пов'язані важливі процеси, важливі для повсякденного життя загальної інституції.

Особлива мова тотальної інституції (*institutional lingo*) є не менш вагомим елементом інституційних відносин. Нещодавнє рішення Європейського Суду у справі «*S.P. and Others*» в якому ЄСПЛ *inter alia* ретельно проаналізував «*поняття*», що використовуються у неформальній в'язничній

¹ CPT (1996). *Report on the visit to Cyprus from 12 to 26 May, 20*, 12; CPT (2021). *Report on the visit to Romania from 10 to 21 May, 19*, 15; CPT (2022). *Report on the periodic visit to Italy from 28 March to 8 April, 36*, 19.

² CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February, 68*, 34.

³ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 98; Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 36.

⁴ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 34.

⁵ Kauffman, K. (1988). *Prison Officers and Their World*. London: Cambridge, 76.

ієрархії та для підтримки неформальної в'язничної ієрархії у пенітенціарних установах Росії¹, продемонструвало, що *institutional lingo* – це не просто набір специфічних фраз, вироблених ув'язненими для спілкування в своєму середовищі². Аналогічної значущості *institutional lingo* набув і в практиках ЄКЗК³.

Важливість *institutional lingo* у системі відносин влади у тотальних інституціях, як на нашу думку, найяскравіше продемонстрував С. Довлатов: «Одне з найбільш дивовижних явищ [*табірного життя*] – мова. Мова бувалою таборянина заміняє йому інші табірні прикраси. А саме – зачіску, закордонний костюм, взуття, краватку та окуляри. Більше того – гроші, статус в суспільстві, нагороди та регалії. Добре поставлена мова нерідко буває єдиною зброєю [*досвідченого*] таборянина. Єдиним для нього важелем громадського впливу. Непохитним і сталим фундаментом його репутації. Витончена мова в таборі є зброєю такого самого масштабу, як і фізична сила»⁴.

З одного боку, *institutional lingo* – це форма єднання «туземців» та спосіб протистояння впливу формальних агентів тотальної інституції. Разом з інституційним жаргоном ув'язнені здобувають знання про різні чини та посадовців, накопичують корисні для них знання про інституцію, порівняльну інформацію про життя в інших тотальних інституціях та вільному суспільстві⁵.

З іншого боку, *institutional lingo* – це механізм управління тотальною інституцією та її населенням, адже цю ж мову використовують неформальні агенти тотальної інституції (вищі касти неформальної в'язничної ієрархії).

Формальні агенти тотальних інституцій не є винятком; вони розмовляють з засудженими їхньою мовою та переходить на мову «зовнішнього світу» тільки у відносинах з представниками цього світу⁶.

Вторинні правила поведінки

В умовах тотальної інституції людина об'єктивно не може існувати за рахунок тих привілеїв, яких вона може бути легко та нерідко свавільно позбавлена. Тому система привілеїв також характеризується тим, що І. Гоффман визначив як «вторинні правила поведінки» («вторинні пристосування»).

«Вторинні правила поведінки» – це правила поведінки, які безпосередньо не посягають на устрій тотальної інституції та базові засади її існування, але при цьому забезпечують ув'язненого предметами, що заборонені формальними правилами, або незабороненими предметами, які отримуються забороненим шляхом. Подібні адаптації досягають свого найкращого поширення у в'язницях, але, звісно, тотальні інституції інших видів також переповнені ними.

Вторинні правила поведінки – це результат створення цілого світу навколо мінімальних привілеїв. Ув'язнені шукають шляхи задоволення своїх бажань, які контролюються тотальною інституцією (азартні ігри, контрабанда, нелегальні торгівля тощо)⁷. Вторинні правила поведінки дають ув'язненому важливий доказ того, що він все ще сам по собі, з деяким контролем свого оточення⁸.

Лінії інституційної поведінки

Зміни, обумовлені появою у тотальній інституції, набувають різного характеру залежно від того, якої лінії поведінки вона починає дотримуватися. Соціалізація ув'язненого не відбувається за певними шаблонами, вона має багато напрямів, і кожен засуджений вибирає свій напрям.

¹ Зазначене однаково стосується пенітенціарних установ більшості країн колишнього СРСР.

² *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11 and 10 Others, judgment 02.05.2023.

³ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 26, 11; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 7, 11; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, Footnote 33, 23; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, Para 8, 11; CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*, 52, 29.

⁴ Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 66-67.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 53.

⁶ Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 66-67.

⁷ Bowker, L. (1977). *Prisoner Subcultures*. Toronto, 157; Зер, Г. (2004). *Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя*. Київ: Пульсари, 3.

⁸ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 54.

Так, І. Гоффман розрізняє чотири основні типи (напрямки) поведінки: 1) ситуаційне абстрагування; 2) впертість; 3) колонізація; 4) конверсія.

Ситуаційне абстрагування полягає в тому, що ув'язнений намагається відгородитися від усього, що не стосується його тіла, коли використовується принцип «*менше знаєш – краще спиши*»¹. Це знаходить свій прояв у кардинальному обмеженні участі в інституційній взаємодії; у психіатричних лікарнях це відоме під назвою «регресія»².

Впертість – це коли ув'язнений категорично відмовляється співпрацювати з формальними агентами тотальної інституції. Останні, у свою чергу, намагаються всіма можливими засобами «зламати» цю впертість, і, якщо це вдається, ув'язнений нерідко переходить до *ситуаційного абстрагування*.

Відповідно до інституційної лінії *впертості*, ув'язнений навмисно кидає виклик тотальній інституції, демонстративно відмовляючись співпрацювати з персоналом. Результатом є постійна непоступливість, а іноді й високий індивідуальний моральний стан.

В цьому контексті потрібно наголосити, що, з одного боку, у практиках ЄСПЛ та ЄКЗК, відображаються тенденції політики інституційної детоталізації, що знаходить своє відображення в окремих рекомендаціях щодо поведінки зі «складними» та «небезпечними» ув'язненими³. З іншого боку, друге життя позитивістської концепції небезпечного злочинця та, як наслідок, офіційне визнання поняття «*небезпечного злочинця*» у рамках Ради Європи створює доволі непросту суперечливість для науки, практики та справи захисту прав людини⁴.

Стійке неприйняття ув'язненим тотальної інституції одночасно вимагає постійної орієнтації на її формальну організацію, а отже, як це не парадоксально, глибокої залученості до тотальної інституції. Подібним чином, коли персонал ухвалює стратегію, що непоступливого ув'язненого потрібно «зламати», інституція демонструє таку ж особливу відданість «повстанцю», як він виявляв до неї.

Впертість, як правило, є початковою та тимчасовою фазою реакції, після чого ув'язнений переходить до *ситуаційного абстрагування* або іншої лінії інституційної адаптації⁵.

Лінія *колонізації* полягає в тому, що ув'язнений сприймає тотальну інституцію як таку, намагається побудувати новий світ та, відповідно, відмовляється від всього старого. При цьому існування в тотальній інституції ув'язненим сприймається як цілісне та стабільне існування, що будується на основі максимально можливого задоволення, яке взагалі можна отримати всередині закритого закладу.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ розкрив традиційну чотирьохланкову класифікації ув'язнених у пострадянських в'язницях, також вказуючи і на категорію осіб, відомих як «*колаборанти*» («*козли*», «*червоні*»), які співпрацюють з тюремним персоналом для забезпечення порядку або виконання адміністративних завдань, таких як управління або розподіл постачання, та які становлять *напівпривілейований клас*⁶.

¹ Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс, 263.

² Регресія – це перехід на інфантильний рівень поведінки, реагування, мислення як спосіб захисту від життєвих проблем (див. Гавенко, В., Бітенський, В. (ред.) (2015). *Психіатрія і наркологія*. Київ: Медицина).

³ ЄКЗК з цього приводу зазначає: «У кожній країні є певна кількість так званих «небезпечних» ув'язнених (поняття, яке охоплює різні типи осіб), які вимагають особливих умов ув'язнення. Ця група ув'язнених становить (або, принаймні, повинна становити, якщо система класифікації працює задовільно) дуже невелику частку від загальної кількості ув'язнених. Однак саме ця група викликає особливе занепокоєння у Комітеті з огляду на те, що необхідність вжиття виняткових заходів щодо таких ув'язнених пов'язана з більшим ризиком нелюдського поводження, ніж у випадку з середньостатистичним ув'язненим» (СРТ (2000). *Report on the visit to Poland from 8 to 19 May*, 68, 28).

⁴ CM/Rec (2014). *Recommendation 3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offender. Adopted by the Committee of Ministers on 19 February at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies*; Ягунов, Д. (2010). Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 39, 352-361.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 62.

⁶ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 7.

Інші ув'язнені можуть вжити до «колонізатора» репресивних заходів, якщо «колонізатор» робить це занадто активно. У той самий час персонал, який намагається зробити життя в установах більш стерпним та, як наслідок, максимально спростити межі між двома світами (що, власне, суперечить самій природі тотальної інституції), ризикує створити умови для більшої колонізації у тотальній інституції, збільшуючи привабливість та ймовірність колонізаторських практик.

Конверсія полягає в тому, що ув'язнений намагається створити імідж «зразкового ув'язненого» для тотальної інституції. Краще сказати, що іноді адміністрація не залишає вибору, тиснучи на нього для того, щоб він став «зразковим в'язнем», хоча дуже часто це робить суто для суто прагматичних (інструментальних) цілей.

Дж. Мітфорд наступним чином висвітлює питання примушення ув'язнених ставати на шлях *конверсії*: «Перший крок – виявлення «*вірного*», що досягається за рахунок інституційної розвідувальної системи: наводку можуть надати охоронці, а іноді можна примусити робити це інших ув'язнених»¹. Після того як «*вірні*» виявлені та перевірено їх ставлення до «*пацюків*», розпочинається їх конверсія, тобто особистісна переорієнтація – від прихильності до інституційної субкультури до позитивного сприйняття адміністрації². Такі зміни даються нелегко, оскільки треба навчити «*вірного*» жити чужинним життям.

В цьому контексті є надзвичайно гострим та слушним питання, яке ставить Дж. Мітфорд та яке безпосередньо пов'язане з критеріями «виправлення» девіантів: «Що таке відновлена [у в'язниці] особистість? «*Вірний*», який відмовляється доносити на своїх співбратів, або ж «*пацюк*», який доносить адміністрації на них?»³.

Якщо «колонізатор» намагається створити максимально вільний для себе простір у тотальній інституції, використовуючи всі можливості для цього, «*конверсатор*» обмежує себе в усіх атрибутах вільного життя, посідає більш дисципліновану, моралізаторську, монохроматичну лінію, представляючи себе як людину, чий *інституційний ентузіазм* завжди у розпорядженні формальних агентів тотальної інституції.

І. Гоффман наводить наступні приклади.

У китайських таборів для військовополонених це – американці, які стали «*профі*» та почали підтримувати комуністичні погляди на світ. В армійських казармах це – солдати, які справляють враження, що вони постійно «*присмоктуються*» та завжди «*домагаються підвищення*». У в'язницях є «*квадратні джони*»⁴. До нацистських концентраційних таборів іноді прибував досвідчений ув'язнений, щоб адаптувати лексику, відпочинок, поставу, прояви агресії та стиль одягу гестапівців. Деякі психіатричні лікарні відрізняються тим, що окремі хронічні пацієнти приймають манери та одяг медичного персоналу, допомагаючи їм керувати іншими пацієнтами, використовуючи строгість, яка іноді перевершує суворість самих медичного персоналу. І, звісно, в офіцерських навчальних інституціях ми знаходимо стажерів, які швидко стають колонізаторами, сповідуючи власні муки, які незабаром вони зможуть заподіяти іншим курсантам⁵.

За наявністю вторинних правил поведінки можна передбачити, що група ув'язнених розробила певний код і певні засоби неформального соціального контролю, щоб запобігти одному ув'язненому інформувати персонал про вторинні правила поведінки іншого. На тій самій підставі ми можемо очікувати, що одним із вимірів соціального типування ув'язнених буде питання безпеки, що призведе до визначення людей як «*стукачів*» або «*шурів*» з одного боку, а з іншого – «*своїх* («*правильних*») *хлопців*»⁶.

Система привілеїв та процеси мортифікації являють собою умови, до яких ув'язнений повинен адаптуватися. Ці умови дозволяють різні індивідуальні способи їх вирішення, окрім будь-яких зусиль щодо колективних підривних дій. Один і той самий ув'язнений буде використовувати різні особисті

¹ Митфорд, Дж. (1987). *Тюремний бізнес*. Москва : Прогресс. 142-143.

² В силу широкого залучення самої адміністрації тотальної інституції до субкультурних відносин та в силу наявності негласного розподілу сфер впливу між неформальною ієрархією ув'язнених та формальними агентами тотальної інституції протиставлення неформальної ієрархії формальній адміністрації не завжди є доречним.

³ Митфорд, Дж. (1987). *Тюремний бізнес*. Москва: Прогресс, 144.

⁴ Див. нижче класифікацію К. Шрага.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 65.

⁶ Там само, 55.

лінії адаптації на різних етапах своєї інституційної кар'єри та навіть може використовувати різні прийоми одночасно¹.

К. Шраг визначає наступні типи поведінки ув'язнених у тотальних інституціях²:

– «*Квадратний джон*»: просоціальна поведінка, не втягнутий у кримінальну субкультуру, позитивно ставиться до персоналу та адміністрації;

– «*Політик*»: намагається створити вигляд зразкового в'язня, але таким не є; намагається маніпулювати як персоналом, так і ув'язненими;

– «*Свій хлопець*»: антисоціальна поведінка, глибоко втягнутий у в'язничну субкультуру, негативно ставиться до персоналу й адміністрації³;

– «*Хлопець поза законом*»: асоціальна поведінка, максимальне використання фізичної сили як до персоналу, так і до ув'язнених.

В цілому зазначені лінії інституційної поведінки являють собою узгоджені курси, але мало хто з ув'язнених дотримується певного окремого курсу упродовж тривалого часу з перших моментів ув'язнення. У більшості тотальних інституцій більшість ув'язнених дотримуються тактики, яку деякі з них називають «*playing cool*». Це передбачає дещо опортуністичне поєднання вторинних правил поведінки, колонізації та лояльності до певної групи ув'язнених, щоб конкретний ув'язнений мав максимальний шанс, за конкретних обставин, зрештою залишити тотальну інституцію фізично та психологічно неушкодженим.

Як правило, ув'язнений, перебуваючи разом з іншими ув'язненими, зовні підтримуватиме контрзвичаї та приховуватиме від них те, наскільки поступливо він поведився, перебуваючи за певних обставин наодинці з персоналом. Так, ув'язнені, які виявляють «*крутість*», підпорядковують контакти зі своїми товаришами вищій вимозі «*унікати проблем*»; вони можуть навчитися розривати свої зв'язки із зовнішнім світом настільки, щоб надати культурній реальності внутрішнього світу, але недостатньо, щоб це призвело до колонізації⁴.

Формальні агенти тотальних інституцій

Кожна тотальна інституція – це місце перманентного конфлікту, який базується на існуванні двох великих соціальних груп.

Так, у тотальних інституціях існує основний поділ між великою керованою групою, яку умовно називають ув'язненими, та невеликим кількістю персоналу тотальної інституції (формальних агентів)⁵. Ув'язнені, як правило, постійно перебувають в інституції та мають обмежений контакт із зовнішнім світом; персонал здебільшого має 8-годинний робочий день та соціально інтегрований до зовнішнього світу⁶.

Традиції, погляди та звичаї інституційної спільноти спрямовані проти панівного порядку у тотальному мікросуспільстві, уособленням якого є адміністрація тотальної інституції. Конфліктна ситуація впливає на всіх членів інституції. Покарання та позбавлення привілеїв є інструментами примусу до виконання інституційних правил, а організація праці та виробництва регулюється формальними агентами тотальної інституції. Звідси постійний конфлікт між формальними агентами тотальної інституції та ув'язненими⁷.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 61.

² Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 404; Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 60.

³ У цитованому вище рішенні *S.P. and Others v. Russia* ЄСПЛ вказує на широку категорію ув'язнених у пострадянських в'язницях, відому як «*пацани*» («*хлопці*», «*мужики*»). Ув'язнені, що належать до цієї групи, приймають *неформальний кодекс поведінки*, утримуючись від активної співпраці з тюремною адміністрацією (див. *S.P. and Others v. Russia*, applications № № 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 8).

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 66.

⁵ Там само, 7.

⁶ Повна інтегрованість персоналу до зовнішнього світу не заважає йому здійснювати паралельну інтеграцію до інституційного світу та, що є більш важливим, переймати субкультурні правила та неформальні закони для цілей більш результативного управління тотальною інституцією.

⁷ Haynes, E.F. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 437.

З психологічної точки зору кожна група перманентно сприймає іншу з точки зору *вузьких ворожих стереотипів*: персонал часто сприймає ув'язнених як озлоблених, скритних й таких, які не заслуговують довіри, тоді як ув'язнені часто сприймають персонал у категоріях поблажливості, свавільності та підлості. У рамках інституційних відносин формальні агенти схильні відчувати себе «вищими» й «праведними»; при цьому ув'язнені схильні, принаймні в певному сенсі, відчувати себе «неповноцінними», «слабкими», іноді «гідними звинувачення» та нерідко «дійсно винними»¹.

Е. Сазерленд і Д. Крессі також підкреслюють, що у процесі призонізації ув'язнених починає ставитися до охоронців як до «*screws*», а до соціальних працівників та психіатрів – як до «*bug doctors*»².

Дж. Мітфорд наводить приклад діалогу між претендентом на посаду в'язничного офіцера та директором в'язниці: «...Не мине й року, як Ви будете ненавидіти ув'язнених. Від офіцера [у нашій в'язниці] задалегідь очікують вбачати у засудженому найбільш нікчемну істоту на землі»³

У буклеті для орієнтації нових співробітників відомої американської в'язниці Сан-Квентін на початку другої половини ХХ століття зазначалося: «*Не вступай у панібратські стосунки із жодним з ув'язнених. Пам'ятай, що це буде тобі коштувати твого місця*»⁴.

Доцільно також проаналізувати, яке місце посідає персонал у структурі відносин у тотальних інституціях, який його соціальний статус та які історико-політичні чинники вплинули на формування цього статусу. Невипадково Ф. Ницше наголошував, що «*психологія «виправителя» людей* – це велика проблема, яка навіює страх»⁵.

Тотальність знаходить свій прояв і в тому, що її інституційний персонал не може стояти осторонь від соціальних процесів, про які йшлося вище. Соціалізацію інституційних клієнтів потрібно розглядати, враховуючи особливості соціалізації формальних агентів тотальної інституції, який також має свою субкультуру.

К. Кауфман зазначив майже загальні правила «необхідної» поведінки персоналу в'язниці: «...1) не будь «пацюком» – ніколи не створюй негативне зображення іншого офіцера для ув'язненого і ніколи не надавай свідчень проти іншого офіцера; 2) завжди підтримуй офіцера в його диспуті з ув'язненим; 3) завжди підтримуй санкції іншого офіцера, які були накладені ним на ув'язненого; 4) не будь «білою вороною»; 5) підтримуй солідарність з офіцерами проти інших «зовнішніх груп»⁶.

К. Вейнберг зазначає, що субкультура ув'язнених є ворожою до субкультури персоналу в'язниці. Кожна група створює ворожі стереотипи свого «ворога» та виробляє відповідну ідеологію для виправдання своїх дій⁷.

За результатами дослідження А. Бермана, виявилось, що потенціал насильницьких дій у в'язничних офіцерів перевищує аналогічні показники ув'язнених: «Претенденти на посади в'язничних службовців такою самою мірою, як і ув'язнені, здатні вдаватися до дій агресивного характеру. Це, у свою чергу, може означати, що причини, з яких одна група людей перебуває за ґратами, а інша їх охороняє, можуть бути суто випадковими»⁸.

В. Шаламов особливо підкреслював, що «табір – це негативна школа життя цілком та повністю. Нічого корисного, що було б потрібно, звідти не винесе ні сам ув'язнений, ані його начальник, ані його охорона, ані невольні свідки – інженери, геологи, лікарі, – ані керівники, ані підлеглі. Кожна хвилина табірної життя – отруєна хвилина»⁹.

Субкультура персоналу обумовлена вимогами, які висуваються в процесі добору кадрів, зовнішніх вимог, організаційних «законів», покарань та заохочень. Іншими словами, у офіцерів тотальних інституцій також існує своя система привілеїв: із самого початку своєї служби персонал

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 7.

² Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 537.

³ Митфорд, Дж. (1978). *Тюремный бизнес*. Москва: Прогресс, 23.

⁴ Там само, 27.

⁵ Ницше, Ф. (2012). *Падение кумиров*. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 60.

⁶ Kauffman, K. (1988). *Prison Officers and Their World*. Cambridge-London, 96-117.

⁷ Weinberg, K. (1942). Aspects of the Prison Social Structure. *American Journal of Sociology*, 47, 722.

⁸ Митфорд, Дж. (1978). *Тюремный бизнес*. Москва: Прогресс, 25-26.

⁹ Шаламов, В. (1992). *Колымские рассказы*. Москва. Книга первая, 418.

також соціалізується в умовах тотальної інституції: «Охоронці, як і ув'язнені, також повинні вчитися, як поводитися у стресовому середовищі в'язниці, якщо вони хочуть зробити кар'єру»¹.

З точки зору формальних правил тотальної інституції мобільність між двома зазначеними соціальними групами максимально обмежена; соціальна дистанція, як правило, велика та максимально формалізована (чого не скажеш про численні неформальні точки дотику). Навіть розмови через цей соціальний та фізичний кордон ведуться особливим тоном.

В контексті підтримання балансу відносин влади, природних для тотальної інституції, І. Гоффман зазначає, що «хоча деякий зв'язок між ув'язненими та персоналом тотальної інституції необхідний, одна з функцій персоналу полягає у максимальному контролі над спілкуванням ув'язнених з вищим персоналом»². Продовжуючи цю тезу, можна наголосити, що як раз найбільшою проблемною сферою, що загрожує тотальній інституції, є різні канали комунікації між ув'язненими та вільним суспільством, які формальні агенти тотальної інституції постійно намагаються контролювати, знов таки, використовуючи неформальні важелі (включаючи неформальну ієрархію ув'язнених).

Потрапивши до тотальної інституції «риба» нерідко починає з чогось на кшталт популярних неправильних уявлень персоналу про характер інших ув'язнених, проте згодом «риба» доходять висновку, що більшість його «товаришів» мають усі властивості звичайних, іноді нерідко порядних людей, які заслуговують на співчуття та підтримку, на відміну від більшості формальних агентів тотальної інституції. Злочини, які вчинили ув'язнені у вільному суспільстві, перестають бути ефективним засобом для оцінки їхніх особистих якостей.

ЄСПЛ та ЄКЗК постійно фокусують увагу на максимально можливій інституційній детоталізації, підкреслюючи роль та значення персоналу у тотальних інституціях та використовуючи поняття, спрямовані на позитивні зміни щодо ролі персоналу («динамічна безпека», «терапевтичний союз», «терапевтична стратегія», «терапевтичні стосунки», «терапевтичне середовище» тощо)³.

У той самий час клієнти та формальні агенти тотальної інституції мусять *терпіти* один одного. Перебування у тотальній інституції – це постійне перебування у стресовій ситуації. Проте для того, щоб стресових ситуацій було менше, обидві групи нерідко повинні прислуховуватися до думки протилежної сторони. З цього приводу К. Гриффітс і С. Вердан-Джонс зазначають: «Незважаючи на те, що виправні офіцери можуть визначитися ув'язненими як «pigs» або «pharaohs», кожна група має терпіти іншу. Для ув'язнених це означає зменшення болю, що спричиняє ув'язнення. Для персоналу це є умовою стабільності та порядку»⁴.

На зменшення конфліктності між персоналом та ув'язненими впливає також і культурний фактор. Так, будучи, з одного боку, по різні сторони барикад, з іншого, персонал та ув'язнені перебувають в одному культурному полі, користуючись однією мовою та поділяючи багато спільних цінностей: «Ми говорили однією блатною мовою. Співали однакові сентиментальні пісні. Терпіли однакові труднощі... Ми були схожими й навіть взаємодоповнювали один одного. Майже кожий ув'язнений міг бути наглядачем. Майже кожен наглядач заслужував в'язниці»⁵.

Незважаючи на можливість існування інституційного симбіозу, тотальна інституція як середовище постійного конфлікту дає про себе знати: більшість представників в'язничної адміністрації дотримуються позиції, що «вони можуть одночасно посміхатися тобі, але потім встромити ніж у твою спину»⁶.

¹ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 117.

² Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 8.

³ СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 27, 18; СРТ/Inf (1998). *Поміщення особи до психіатричного лікувального закладу без її на те згоди. 8-а Загальна доповідь, 12-part*, 44; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 114, 48; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*, 123, 61; СРТ (2020). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 21 August 2020*, 41, 23; СРТ (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 25, 11; СРТ (2018). *Report on the visit to Hungary from 20 to 29 November*, 94, 43; СРТ (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*, 52, 29; *Epure v. Romania*, application № 73731/17, judgment 11.05.2021, 87-88.

⁴ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 419.

⁵ Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 36.

⁶ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 414.

Культура тотальної інституції

Власне, центральне місце у концепції тотальних інституцій посідає *культура тотальної інституції* – «формальна і неформальна соціальна організація тотальної інституції разом із взаємодією декількох тисяч ув'язнених та декількох сотень персоналу в'язниці в обмеженому просторі»¹.

За визначенням Д. Клеммера, «в'язнична культура складається зі звичок, систем поведінки, традицій, історії, кодексів, звичаїв, законів і правил, думок і ставлення «за» і «проти» зовнішнього світу, в'язниць, поліції, суддів, інших ув'язнених, наглядачів, лікарів, зброї, Біблій, книг, радіо, грошей, крадіжок, зґвалтувань, сексуальних стосунків, любові, страждань. Це – світ «Я» та «Мій» набагато більший, ніж світ «Наш», «Їхній» або «Його»².

Здебільшого навколо культури обертаються найбільш проблемні моменти – для ув'язнених, персоналу та вільного суспільства. Для ув'язнених характерним є те, що вони приходять до тотальної інституції з «презентативною культурою», яка походить від «домашнього світу» – способу життя та ряду занять, які сприймалися як належне до моменту вступу до тотальної інституції³. Якою б не була стабільність особистої організації «риби», вона завжди була частиною ширшої структури, закладеної до її соціального оточення – цикл досвіду, що підтверджував *концепцію себе* та дозволяв набір захисних маневрів, здійснюваних на її власний розсуд, для подолання конфліктів, дискредитації та невдач.

Проте – потрібно наголосити – дискусія про тотальну інституцію в контексті протистояння двох культур – власної культури «риби» та культури тотальної інституції – це звуження проблематики.

Тотальні інституції не лише замінюють щось вже сформоване своєю власною унікальною культурою; ми маємо справу з чимось більш широким, ніж акультурація чи асиміляція. У першу чергу культурна проблематика тотальної інституції – це проблематика «*тертя*» між імпортованою культурою та культурою тотальної інституції.

Якщо культурні зміни все-таки відбудуться, то, ймовірно, це пов'язано з усуненням певних можливостей поведінки та неспроможністю йти в ногу з останніми соціальними зовнішніми змінами. Таким чином, якщо перебування ув'язненого є тривалим, може статися те, що називається «дискультурацією», що робить ув'язненого тимчасово нездатним керувати певними особливостями повсякденного життя у вільному суспільстві, якщо/коли він повернеться до нього⁴.

Тим не менш – потрібно особливо підкреслити – тотальні інституції насправді не шукають *культурної перемоги* як такої. Вони створюють та підтримують особливий вид перманентної *напруги* між двома світами – «домашнім» та інституційним – та використовують цю інституційну напругу як стратегічний важіль для управління тотальною інституцією⁵.

Прийняття своєї нижчої ролі, накопичення знань про організацію в'язниці, вироблення дещо нових звичок у харчуванні, одязі, роботі, сні, засвоєння *institutional lingo*, усвідомлення того, що вільне суспільство, як виявляється, не зобов'язане задовольняти потреби ув'язнених – усі ці аспекти ув'язнення, які мають силу для всіх клієнтів тотальної інституції.

Впливу того, що отримало назву *універсальних факторів призонізації*, достатньо, щоб зробити людину *своєю* для інституційної спільноти та, скоріш за все, настільки зруйнувати її особистість, що успішна адаптація у вільному суспільстві стає майже неможливою⁶.

З іншого боку, якщо ув'язнені, які перебувають у тотальних інституціях лише упродовж відносно короткого періоду, не інтегруються до інституційної культури та здатні після звільнення без особливих труднощів пристосуватися до нового способу життя у вільному суспільстві.

Формальна місія тотальної інституції

Якщо говорити про в'язниці як найбільш тотальні інституції, то реабілітація (ресоціалізація, реінтеграція, соціальна адаптація, перевиховання тощо) ув'язнених декларується головною їх метою

¹ Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 294.

² Там само, 297.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 13.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6, 316.

кримінального покарання та інституційною місією. Причому таке реабілітаційне декларування набуло ознак усталеності та традиційності.

На цьому ж наголошує ЄСПЛ у своїх рішеннях щодо необхідності надання процесу виконання кримінальних покарань у місцях несвободи виключно або переважно реабілітаційної спрямованості. При цьому, як зазначає ЄСПЛ, *кара (відплата)* залишається однією з цілей позбавлення волі. Так само основними функціями ув'язнення є *захист суспільства*, у тому числі *шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів*¹. Відповідно, ув'язнений не може бути позбавлений свободи, якщо немає законних пенологічних підстав для ув'язнення, які включають *кару, залякування, захист суспільства та реабілітацію*².

Проте навіть беручи за основу реабілітацію девіантів як мету інституційного впливу та, власне, місію тотальних інституцій, ЄСПЛ посідає дуалістичну позицію щодо небезпечних девіантів, яка нам здається абсолютно виправданою: «У справах, що стосуються позбавлення волі на невизначений строк для цілей *захисту суспільства*, реальна можливість реабілітації є необхідним елементом будь-якої частини ув'язнення, яка має бути виправдана виключно посиленням на *захист суспільства*.

Треба віддати належне І. Гоффману, який максимально влучно й точно ідентифікував проблему: «Перелік задекларованих цілей тотальних інституцій не такий вже й великий: досягнення певної економічної мети; освіта та навчання; медичне або психіатричне лікування; захист суспільства від небезпеки; і, як припускає студент, який вивчає пенітенціарну справу, – фізичне унеможливлення вчинення нових злочинів, відплата, стримування та виправлення». Тим не менш, широко визнається, що загалом тотальні інституції, як правило, не досягають своїх офіційних цілей»³.

Формальні агенти тотальних інституцій, які перебувають у постійному контакті з інституційними клієнтами, можуть відчувати, що перед ними також поставлено вкрай суперечливе завдання: примушувати ув'язнених до покори, але водночас створювати враження, що гуманістичні стандарти тотальної інституції дотримуються, а раціональні цілі інституції реалізуються⁴.

Про «*кризу реабілітаційного ідеалу*» ми неодноразово писали у своїх більш ранніх працях, наголошуючи на особливій значущості й важливості результатів досліджень Р. Мартінсона⁵. У ХХІ столітті значущість його наукових праць актуалізується ще більш та вимагає окремого додаткового дослідження. Проте у цій статті ми наголошуємо, що перші соціологічні дослідження з анатомії в'язниці (Д. Клеммер, І. Гоффман) аж ніяк не втратили своєї актуальності, і це, у першу чергу, стосується дослідження природи інституційної місії.

Так, І. Гоффман слушно наголошує, що більшість тотальних інституцій здебільшого функціонують лише як місця примусового утримання ув'язнених, але зазвичай при цьому подають себе суспільству як *раціональні організації*, свідомо спроектовані як ефективні машини для досягнення кількох офіційно проголошених та офіційно затверджених цілей, де однією з поширених офіційних цілей є виправлення ув'язнених у напрямі певного *ідеального стандарту*. Власне, суперечність між тим, *що робить* тотальна інституція, і тим, що її посадові особи повинні говорити, *що вона робить*, формує основний контекст рутинної діяльності формальних агентів тотальної інституції⁶.

¹ *James, Wells and Lee v. the United Kingdom*, applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012, 209; *Dickson v. the United Kingdom [GC]*, application № 44362/04, judgment. 04.12.2007, 28; *Murray v. the Netherlands [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016, 100; *Mastromatteo v. Italy [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016, 72; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 40, 25.

² Punishment, deterrence, public protection, rehabilitation.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 84.

⁴ Там само, 92.

⁵ Martinson, R. (1979). What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms. In: Cullen, F., Applegate, B. (eds.) *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. Ashgate Publishing Company; Ягунов, Д. (2010). «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 4, 28-30; Ягунов, Д. (2010). Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*, 40, 175-183; Ягунов, Д. (2011). Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*, 41, 198-207.

⁶ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 74.

Цей природний конфлікт, що перебуває в основі її діяльності та лежить на поверхні, тотальна інституція намагається приховати, причому робить це вона доволі незграбно в як в економічному, так і соціальному аспектах.

Тотальні інституції, зазначає І. Гоффман, часто стверджують, що вони займаються реабілітацією, тобто перезавантаженням механізмів саморегуляції ув'язненого, щоб після звільнення він дотримувався стандартів закладу за власним бажанням. Насправді, ця вимога змін рідко реалізується, і навіть якщо зміни відбуваються назавжди, вони часто не є тими, яких очікував персонал. Ані *stripping procedures*, ані перманентні процеси інституційної реорганізації, здається, не мають довготривалого ефекту, частково через можливість вторинної адаптації, наявність контрморалі та схильність ув'язнених поєднувати всі можливі та доступні стратегії інституційної поведінки, включаючи *playing cool*¹.

Спрямування поведінки ув'язнених у *моралістичні терміни*, що відповідають задекларованій тотальною інституцією *формальній місії*, неминуче призводить до окремих широких припущень щодо природи людини. Беручи до уваги ув'язнених, якими опікуються тотальні інституції, і те, як з ними потрібно поводитися, персонал має тенденцію розвивати те, що можна вважати *теорією людської природи*. Як неявна частина інституційної перспективи, ця теорія *раціоналізує* діяльність, забезпечує витончений засіб збереження соціальної дистанції від ув'язнених та стереотипного погляду на них, а також виправдовує поведінку з ними. Як правило, теорія охоплює «*хороші*» та «*погані*» можливості поведінки ув'язнених, форми, яких набуває погана поведінка, а головне – виховну цінність привілеїв та покарань².

Тотальні інституції перебувають у надскладній системі координат понять «*реабілітація*» – «*різноманітність*» – «*перманентно обмежені ресурси*» – «*обмежені можливості*». Водночас міжнародні стандарти прав людини ставлять *режимну різноманітність* як один з головних пріоритетів інституційної діяльності³. Проте водночас коли різноманітність підходів до ув'язнених стає самоціллю, велика кількість ув'язнених ставить перед персоналом класичні дилеми.

Як зазначав І. Гоффман, «зобов'язання персоналу підтримувати *певні* гуманні стандарти поведінки з ув'язненими саме по собі створює проблеми, але ще один набір характерних проблем полягає в постійному конфлікті між гуманними стандартами, з одного боку, та інституційною ефективністю, з іншого»⁴. Сьогодні, коли за останні 70 років «*певні стандарти*» стали «*численними глобальними та регіональними стандартами*», природний конфлікт тотальної інституції значно актуалізувався, що знаходить свій прояв у поверненні навіть на рівні Ради Європи до позитивістської концепції *небезпечного стану особи* та запровадженню відповідних національних та міжнародних стандартів.

Оскільки тотальна інституція функціонує до певної міри як незалежна квазідержавна з відповідними атрибутами, її персонал страждає від негараздів, які зазвичай переслідують керівників держав. Причому такі «негаразди» обумовлені тим, що реабілітаційна парадигма, задекларована єдиною та непохитною на центральному рівні, на місцях піддається дробленню та пристосуванню до умов конкретного інституційного середовища.

Як слушно підкреслює І. Гоффман, кожна формальна мета породжує доктрину зі своїми інквізиторами та мучениками, проте на рівні тотальних інституцій, здається, не існує природного контролю над правом легкої інтерпретації, що з'являється в результаті. Кожна тотальна інституція повинна не лише докладати певних зусиль для реалізації формально задекларованих цілей, проте й бути захищеною від тиранії дифузного переслідування зазначених цілей, щоб здійснення влади не перетворилося на полювання на відьом⁵. В цьому є великий сенс, адже концепт безпеки

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 71.

² Там само, 87.

³ CPT/Inf (2017). *Утримання мігрантів під вартою*, 3; CPT (2015). *Report on the visit to Hungary from 21 to 27 October*, 42, 22.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 78.

⁵ Там само, 84.

у тотальних інституціях та дії персоналу, що виправдовуються забезпеченням, є прикладами цих гострих аспектів, на чому нерідко фокусують увагу ЄСПЛ та ЄКЗК¹.

Крім того, потрібно наголосити на тому, що блискуче, як на наше переконання, підкреслив американський вчений Е. Хейнс: «Ті, хто «виправився» або «реабілітувався», були людьми, які ніколи не повинні були потрапити до в'язниці, і які відчули ефекти призонізації найменшою мірою. Реабілітація закоренілих злочинців, швидше за все, є результатом умов, що тримають їх у в'язниці до тих пір, поки вони не досягнуть такого віку, коли вони вже не матимуть достатньої фізичної або психічної сили для вчинення злочину. Деяких осіб «відлякують» від подальших злочинних актів, і, як наслідок, вони потрапляють до в'язниці меншою мірою. У деякого з них з'являється нове почуття лояльності та відповідальності по відношенню до своїх рідних. Відомо багато конкретних прикладів, коли подальша поведінка підтверджувала справжність змін»².

На додаток, оцінюючи суперечливість офіційно задекларованих цілей тотальних інституцій, потрібно наголосити на слушності думки Д. Клеммера, що сучасна пенітенціарна система рухається досить непевним курсом, оскільки її адміністрування – це неминуча низка компромісів. З одного боку, від в'язниць очікують *покарання*, з іншого – *виправлення*. В'язниці побудовані так, щоб ними керували як величезними знеособленими машинами, але водночас вони повинні пристосовувати людей до нормального життя в суспільстві. В'язниці діють відповідно до фіксованого, авторитарного розпорядку, але водночас від них очікують розвитку індивідуальної ініціативи. Формальні правила змушують ув'язнених до неробства, незважаючи на те, що одна з головних цілей в'язниці – навчити людину чесно заробляти на життя. В'язниці відмовляють ув'язненому в праві голосу в самоврядуванні, але очікують, що він стане мислячим громадянином демократичного суспільства. Для одних в'язниці – це не що інше, як «заміські клуби», що задовольняють «примхи ув'язнених за рахунок платників податків». Іншим здається, що тюремна атмосфера наповнена лише гіркотою, злістю та тотальним відчуттям поразки. І вся ця парадоксальна схема продовжує рухатися саме таким чином, тому що наші уявлення та погляди на функцію виправних установ у суспільстві заплутані, нечіткі та розпливчасті³.

Тотальна інституція за своєю природою становить *джерело конфліктності*: ув'язнені постійно конфліктують один із одним та з адміністрацією. Діяльність в'язниці базується на конфлікті двох ідей: *каральної* та *реабілітаційної*. Відтак одним із факторів, який впливає на діяльність агенцій кримінальної юстиції, є конфліктний характер цілей їхньої діяльності. Проте коли ресоціалізація стає основною формальною метою діяльності в'язниці, у конфлікті починає брати участь і третя група – *соціальні працівники*. Кожна ідея знаходить свій прояв у діяльності відповідних підрозділів пенітенціарної установи: «напруга» між покаранням та реабілітацією виявляється у відносинах між охоронцями та іншими виправними службовцями⁴. Тому відсутність єдності у внутрішньо-інституційних поглядах на покарання та основні засади поведінки з ув'язненими є одним із факторів, які унеможливають комплексну підтримку реабілітаційних програм з боку суддів, виправних адміністраторів і громадськості.

Негативне ставлення формальних агентів тотальних інституцій до реформ є ще однією причиною невдач реабілітаційних зусиль. Потрібно зазначити, що кожна реабілітаційна програма – це в першу чергу інновація, імплементація якої вимагає від в'язничного офіцера «порушити» традиційний розпорядок дня. Адміністратори та офіцери в'язниць часто розглядають реабілітаційні ініціативи як загрозу внутрішньому спокою тотальної інституції та стабільності її діяльності. Суттєвою перешкодою на шляху впровадження інновацій є бажання індивідів дотримуватися традиційних думок та поведінки.

¹ *Onoufriou v. Cyprus*, application № 24407/04, judgment 07.01.2010; CPT/Inf (2015). *Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства. 24-а Загальна доповідь, 1-part, 124*; CPT/Inf (2017).

Утримання мігрантів під вартою, 3; CPT (2017). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 February*, 55, 32; CPT (2004). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 8 to 17 December*, 71, 30.

² Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 438.

³ Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6, 314.

⁴ Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс, 263; Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. Toronto-New-York-Philadelphia: J.V. Lippincott Company, 517; Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 424.

Аналіз проблематики суперечності між формальними та прихованими цілями в'язниць може бути доповнений аналізом статистичних показників щодо кількості іноземців в структурі в'язничного населення багатьох сучасних країн¹. Концепція реабілітації девіантів, що приписується «виправній» в'язниці, передбачає подальше *соціальне включення* девіантів до «вільного суспільства», тобто, більш-менш перманентне (тривале) перебування девіантів у *конкретному* суспільстві після звільнення. Проте за умов, коли «виправна» в'язниця стає заручником міграційної кризи, вона вимушена забути про задекларовані нею реабілітаційні ідеали та соціальне включення девіантів до *конкретної* громади після звільнення.

Так, відповідно до узагальнених даних *World Prison Brief*, станом на початок 2023 року відсоток мігрантів та іноземних громадян у різних країнах та територіальних одиницях становила: Монако – 92,3%, ОАЕ – 87,8%, Ліхтенштейн – 83,3%, Люксембург – 73,3%, Макао – 72,1%, Швейцарія – 71%, Гамбія – 66,7%, Кіпр – 65,0%, Греція – 59,9%, Андорра – 57,4%, Австрія – 51,4%, Саудівська Аравія – 49%, Бельгія – 44,2%, Мальта – 44%, Острів Мен (Велика Британія) – 42,2%, Ізраїль – 38,9%, Ліван – 36%, Гібралтар (Велика Британія) – 33,9%, Естонія – 33,3%, Словенія – 31,6%, Італія – 31,2%, Оман – 30,3%; Кот д'Івуар – 30%, Іспанія – 29,5%, Бруней Даруссалам – 29,2%, Данія – 26,9%, Норвегія – 26%, Німеччина – 25,5%, Франція – 24,6%, Ісландія – 23,3%, Нідерланди – 23,1%, Швеція – 22,1%.

Тому можна підсумувати, що в сучасних умовах країни, що стають «жертвами» міграційних криз, формують свою в'язничну політику без реального включення реабілітаційної парадигми. У таких країнах більшість ув'язнених-іноземців здебільшого утримуються з метою ізоляції від суспільства (*incapacitation*) для цілей подальшої депортації; у даному випадку навіть не йдеться про дисциплінування таких девіантів². Чи буде забезпечено дотримання *прав людини* підчас такої ізоляції – це питання кожної країни, враховуючи правові традиції та фінансові можливості³. Проте за таких умов реабілітаційна парадигма в її класичному тлумаченні поступається першими місцем.

Реабілітаційне насильство

Окремо потрібно наголосити на проблемі *реабілітаційного насильства* як невід'ємній складовій багатьох тотальних інституцій, формально задекларованих як місця для морального виправлення девіантів⁴. Проблемою, власне, є те, що тотальні інституції, декларуючі реабілітацію як *право*, одночасно трансформують її на *обов'язок*, недотримання якого призводить до стигматизації інституційних клієнтів та настання негативних наслідків для перспектив звільнення⁵.

Кастова система тотальної інституції

Поведінка ув'язнених у тотальних інституціях обумовлена різними традиціями, моральними установками та міфологією. Причому міфологія в'язничної спільноти є особливо потужною виховною силою, що визначає поведінку нових ув'язнених. Історії про видатні втечі та розповіді про бунти передаються з покоління у покоління. Персонажі стають легендарними героями, а їхні подвиги описуються в перебільшених термінах. «*Крутими хлопцями*», які скоїли ефектні або видовищні злочини, захоплюються інші ув'язнені. Міфи та легенди будуються на протиставленні закону, його виконанню та адміністрації в'язниці⁶.

Проте основоположне місце у цій системі координат посідає *соціальна ієрархія* з інститутом *лідерства*, причому існування інституційної соціальної ієрархії стає очевидним вже на початку періоду ув'язнення. У цілому, в'язниця є цікавою як приклад авторитарної групи, де політику здебільшого визначають найвищі члени ієрархії.

¹ СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*, 50, 30.

² Щодо «дисциплінування» дивись наступні підрозділи цього дослідження.

³ *Muršić v. Croatia [GC]*, application № 7334/13, judgment 20.10.2016, 99; *Neshkov and Others v. Bulgaria*, applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015, 229.

⁴ Шипунова, Т. (2002). Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности. *СОЦИС*, 1, 66.

⁵ Прикладом може служити стаття 245 Виконавчого кодексу Молдови, яка відносить до дисциплінарних порушень «*порушення будь-якої форми соціально-виховних програм, що здійснюються в пенітенціарній установі*» (див. Monitorul Oficial (2010). *Исполнительный кодекс Республики Молдова*, 214-220, 704).

⁶ Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 437.

Вивчення лідерства у в'язничній спільноті стає надзвичайно складним, оскільки поведінка ув'язнених контролюється численними формальними правилами установи. Додаткову складність додає мінливий склад ув'язнених та унікальний характер колективного життя. Перешкодою також є складність у формулюванні методу, який дозволив би зібрати надійні дані від ув'язнених. Незважаючи на зазначені труднощі, знання лідерства вважається важливим для працівників в'язниць, особливо у зв'язку з сегрегацією, що надають сенс наступним темам: 1) особистісні характеристики тюремних лідерів; 2) методи отримання статусу лідера; 3) термін перебування на «посаді» лідера; (4) загальний характер лідерства серед ув'язнених та його вплив на тюремну спільноту¹.

В контексті свого дослідження лідерства у в'язничному середовищі Д. Клеммером було наголошено, що лідером є особа, яка впливає та спрямовує думки та поведінку інших, а також вказує шлях своїми діями або репутацією. Це – людина, навколо якої формується та підтримується неформальне, нерегламентоване життя групи. Очевидно, що точне визначення лідерства неможливе через широке розмаїття ситуацій, в яких функціонують лідери².

У вільному суспільстві лідер – це переважно позитивна категорія. Проте оцінка лідерства у тотальній інституції не може порівнюватися з оцінкою лідерства в організаціях та установах вільного суспільства. Відмінності лідерства у вільному світі та тотальних інституціях пов'язані з особливою структурою неформального групового життя, відсутністю консенсусу щодо спільної мети, індивідуалізмом більшості ув'язнених, формальним контролем за дисципліною, особистісними рисами тих, хто стає лідером, та атомізацією в'язничної спільноти. Проте головним є те, що для формальних агентів тотальної інституції неформальний лідер, як правило, є *порушником спокою*, адже усі клієнти тотальної інституції мають сповідувати покору.

Основна відмінність, здається, пов'язана з метою, завданням або програмою лідера.

Д. Клеммер наголошував, що «тюремні лідери, за винятком конфліктних ситуацій, не мають певної програми. Єдина мета, яку поділяють група та лідер, – зробити так, щоб інституційний час минав якомога комфортніше»³.

Вказане твердження нам видається дискусійним, адже, як на нашу думку, сучасні неформальні в'язничні лідери уособлюють *перманентну владу* – владу з розподілом на законодавчу, виконавчу та судову, реалізація якої ретельно планується та аналізується⁴. Фінський вчений М. Лайне робить особливий наголос: «Незалежно від філософії керівництва в'язниці, завжди існує неформальне керівництво у суспільстві ув'язнених. Там завжди існує соціальна структура, градація рангів, символи таких рангів, соціальний контроль та «закони» соціальних відносин. Існують інтереси, соціальний тиск, моделі комунікації та механізми пом'якшення напруги. Існують характерні для соціального становища цієї групи людей відносини, цінності та легенди»⁵. Тому звуження інституту в'язничного лідерства до комфорту нам видається спрощенням самого інституту лідерства.

Е. Хейнс підкреслив важливу ідею, яка стає ще більш цінною для цілей нашого дослідження: «В'язничний колектив, керований за авторитарними принципами, не має ані бажання, ані можливості для розвитку тих самообмежень, які уможливають безперешкодне функціонування вільного суспільства. Отже, в'язниці мають майже безмежний потенціал для антисоціалізації своїх ув'язнених. І чим більш *обтяжливими* будуть в'язниці, тим більше вони сприятимуть процесу атомізації та соціальної дезорганізації»⁶. Цінність цієї тези обумовлена тим, що сучасні міжнародні актори (особливо ЄКЗК), приділяючи увагу послабленню режиму у пенітенціарних установах, переслідують не лише мету надання процесу виконання покарань більшої реабілітаційної спрямованості, проте й мету послаблення ролі неформальної в'язничної ієрархії, яка, в свою чергу, є одним з головних факторів десоціалізаційного впливу на загальний колектив ув'язнених.

¹ Clemmer, D. (1938). Leadership Phenomena in a Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 28(6), March-April, 8, 862.

² Там само.

³ Там само, 870.

⁴ Ягунов, Д. (2023). «Homo Disciplinatus» як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякризацію національної політики запобігання катуванням у XXI столітті). *Політичне життя*, 1, 28-37.

⁵ Лайне, М. (1994). *Криминологія и социология отклоненного поведения*. Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 99.

⁶ Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 438.

У цьому контексті потрібно звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі «*S.P. and Others*», яке і взагалі, і в контексті нашого дослідження важко переоцінити. Так, Європейським судом було констатовано, що субкультура у російських пенітенціарних установах – це не просто перманентне явище з «*поняттями*», татуванням та іншою зовнішньою мішурою, а *відносини влади*, спрямовані на перманентне приниження (мортифікацію) ув'язнених.

Так, як зазначає ЄСПЛ, основна скарга заявників стосується нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження через їхній «нижчий» статус у *неформальній ієрархії ув'язнених*, що склалася у російських пенітенціарних установах та була підсилена *неформальним кодексом поведінки злочинного світу*, який зазвичай називають «*правилами*» («*поняттями*»). ... Спираючись на свій особистий досвід, скарги до органів влади, а також на ґрунтовні дослідження та офіційні звіти про *ієрархію ув'язнених* у російських пенітенціарних установах, заявники надали наступний опис поводження з ними як з «*вигнанцями*» у рамках *неформальної ієрархії ув'язнених* у російських пенітенціарних установах¹.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ проаналізував конкретні положення щодо сутності *відносин влади* у пенітенціарних установах, які донедавна були здебільшого науковими або теоретичними категоріями. Незважаючи на те, що вказане рішення ухвалене проти Росії, його з однаковим успіхом можна та – що є важливим – *потрібно* в обов'язковому порядку застосовувати як в Україні, так і в інших країнах колишнього СРСР для цілей очищення національних пенітенціарних систем від огидної й нелюдської *кастової системи*, заснованій за прямого сприяння та безпосередньої подальшої підтримки владних структур. На це рішення ЄСПЛ *потрібно* посилалися, його *потрібно* використовувати безпосередньо у практичній діяльності пенітенціарних установ. На особливу увагу заслуговує те, що у цьому рішенні ЄСПЛ наголосив: «Національні органи влади не зробили нічого, щоб визнати, не кажучи вже про вирішення цієї проблеми, і не вжили жодних загальних або індивідуальних заходів для забезпечення безпеки та добробуту заявників. З огляду на масштаби проблеми, *бездіяльність ... органів влади у цій справі може розглядатися як форма співучасті у зловживаннях*, завданих ув'язненим, які перебувають під їхнім захистом».

Використання словосполучення «*у цій справі*» аж ніяк не може надавати спокою національним органам влади інших держав Ради Європи у подібних ситуаціях, адже на додаток до численних інших справ, що стосувалися загроз для різних категорій вразливих осіб у пенітенціарних установах, ЄСПЛ сформулював міцну прецедентну основу, яка *має* застосовуватися для цілей захисту життя, здоров'я та гідності ув'язнених, а також для неможливості втечі держав від виконання зобов'язань за статтею 3 Конвенції про захист прав людини, у тому числі через пропонування потерпілим бюрократичних перепон замість реального захисту від загроз життю, здоров'ю та гідності. Так, ЄСПЛ наголосив, що відсутність будь-якої прямої причетності держави до актів жорстокого поводження, які відповідають умові жорстокості, передбаченій статтею 3 Конвенції, не звільняє державу від її зобов'язань за цим положенням.

Формування нових відносин влади

У цій статті ми не намагаємося глибоко дослідити питання інституційної субкультури як такої². Натомість ми робимо додатковий наголос, що в'язнична субкультура є *симулякром*, який приховує справжні *відносини влади* у тотальних інституціях. У цей же час навіть ЄСПЛ наголошує, що в основі інституційної субкультури перебувають *особливі відносини влади*³, що є наслідком прямої співучасті держави⁴.

Концепція тотальних інституцій в світлі критичного підходу

Як ми наголошували у вступі до цієї статті, нашою метою було здійснити критичний аналіз концепції тотальних інституцій у світлі особливостей становлення капіталістичного способу виробництва та витоків сучасної («*виправної*») в'язниці.

¹ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 5.

² Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2).

³ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 104.

⁴ Там само, 108.

Концепція тотальних інституцій – це насамперед концепція про *анатомію в'язниці* – про горизонтальні та вертикальні відносини у в'язницях та інших закритих установах. Проте не можна забувати, що вказані відносини виникли та сформувалися у рамках певної *соціально-економічної формації*, яка, породивши «виправну» в'язницю, не могла не спричинити впливу на її анатомію.

Не вдаючись до дискусії про природу деяких нетипових покарань (виправні тюрми, тюрми для повій та перші виправні будинки тощо), ще раз можна наголосити, що сучасна в'язниця є *сучасною* саме з огляду на формальну проголошену місію та мету, пов'язану з «*реформацією*» девіантів.

Відтворюючи тези О. Кіркхаймера, Г. Руше, М. Фуко, Д. Мелоссі та М. Паваріні, ми наголошуємо, що з виникненням та поширенням капіталістичних відносин було не лише посилено традиційні інструменти соціального контролю, проте й створено нові інструменти. Нова стратегія була спрямована на розосередження, на розширення та проникнення соціального контролю (*дисперсію дисципліни*), де фабрика, школа, завод, госпіталь, психіатрична клініка, казарма, військова школа, засоби масової інформації, соціальна допомога тощо стали елементами однієї системи соціального контролю¹. Як наголошують Д. Мелоссі та М. Паваріні, в'язниця виникла одночасно з капіталістичним способом виробництва та в певному взаємозв'язку з ним, тому і глибокі структурні зміни повинні були супроводжуватися такими ж радикальними змінами у сфері соціального контролю та відтворення робочої сили².

У контексті критичного підходу, що розвивався вказаними вище вченими, навіть перші робітні дома не були справжніми й належними місцями виробництва; натомість вони були місцями для *навчання дисципліни виробництва*. Щодо ідеї створення сучасної («*виправної*») в'язниці, то, як слушно зазначають Д. Мелоссі та М. Паваріні, задекларована мета «*реформації злочинців*» насправді була метою перетворення злочинця на *пролетаря*.

Об'єктом «*виправної*» в'язниці стало виробництво нових людей – людей дисциплінованих, які б перебували під «парасолькою» соціального контролю нового типу. З цього моменту ми можемо побачити реальні виміри «*пенітенціарного винаходу*»: в'язниця як машина – після паноптичного спостереження за девіантом та накопиченням знання про девіанта – мала перетворити агресивного, неспокійного, імпульсивного та неконтрольованого злочинця (*реального суб'єкта*) на ув'язненого (*ідеального суб'єкта*), тобто на суб'єкта дисциплінованого (механічного). Іншими словами, йшлося про створення пролетарів шляхом примусового інституційного навчання девіантів *фабричній дисципліні*³.

Інтерес до злочинця, таким чином, обмежується інтересом до *девіанта*, якого можна вивчати, аналізувати, класифікувати, маніпулювати ним та трансформувати його, відриваючи його від соціальної реальності, з якої він прийшов і до якої він повернеться⁴. Внаслідок цього під час та після ув'язнення девіант перетворюється на *інституціоналізованого девіанта*.

Реальна функція нової («*виправної*») в'язниці полягала у постійному відтворенні нового (буржуазного) соціального порядку навіть у найбільш обмежених соціальних просторах. В'язниця розглядалася як концентроване місце, в якому *класова гегемонія*, що за часів Античності та Середньовіччя здійснювалася у ритуальних формах карального терору, почала раціонально розвиватися у рамках мереж дисциплінарних відносин нового типу⁵.

«*Виправна*» в'язниця як інструмент примусу та дисципліни отримала конкретну мету: утверджувати буржуазний соціальний порядок – чітке розмежування між світом *власників* та світом *незаможних*. Вона мала перетворити *незаможного злочинця* на *соціально безпечного пролетаря*⁶. Іншими словами, неконтрольований, а тому й небезпечний для соціального устрою девіант повинен був навчитися *миритися* з тим, що він *незаможний*, і при цьому не являти загрозу майну заможних.

¹ Ягунов, Д., Севастьянова, Н. (2007). «Net-Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: матеріали щорічної науково-практичної конференції, 31 жовтня 2007 року*. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2, 285-288; Ягунов, Д. (2021). Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 1, 66-83.

² Melossi, D., Pavarini, M. (1981). *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System*. London-Basingstoke: The Macmillan Press Ltd, 6.

³ Там само, 144.

⁴ Там само, 147.

⁵ Там само, 148.

⁶ Там само, 149.

Висновки

За результатами цього дослідження нами сформульовано наступні висновки.

Домінуючий нині у сучасній юридичній науці консервативний (формальний) підхід до дослідження в'язниці та ув'язнення має бути об'єктом критики.

В'язниця, до теоретичного уявлення про яку ми звикли, заявила як максимально демократичне покарання за злочини, що породило безліч реформаторських проектів у XIX – XX ст. Проте сьогодні, коли в'язниця виявилася «найбільш огидним, але безальтернативним вирішенням проблеми» (М. Фуко), що має використовуватися як *last resort*, відсутні глибокі дослідження анатомії в'язниці. Замість анатомії в'язниці ми маємо переважно гасла, декларації, суперечливі концепції тощо, народжені у XX столітті, але за сучасних умов надзвичайно перевантажені скептицизмом як вчених, так і практиків (суддів, прокурорів, адвокатів), не кажучи вже про самих ув'язнених.

Проблема сучасного анатомічного аналізу в'язниці полягає у тому, що із самого початку в'язниця була створена на початку XIX століття як машина для перетворення непокірних, неконтрольованих злочинців на покірних, дисциплінованих *пролетарів*. Проте сьогодні, коли мало хто аналізує та використовує це явно немодне поняття, виникає об'єктивне питання про сучасну анатомію в'язниці та фактичні цілі в'язниці у XXI столітті – саме за умов нової соціально-економічної формації.

Тому дослідження анатомії сучасної в'язниці має бути комплексним та включати: 1) дослідження в'язниці як тотальної інституції за категоріальним апаратом, сформульованим І. Гоффманом та іншими дослідниками інституційної тотальності; 2) дослідження в'язниці як апарату, спрямованого на поширення дисципліни у політичному тілі суспільства та розкидування дисциплінарних мереж (О. Кіркхаймер, Г. Руше, М. Фуко, Д. Мелоссі, М. Паваріні); 3) реалістичний підхід, сформульований ЄСПЛ та ЄКЗК щодо горизонтальних та вертикальних відносин у сучасних в'язницях (питання стандартів прав людини та їх дотримання, відносин влади та неформальної в'язничної ієрархії).

Концепція тотальних інституцій І. Гоффмана відображає погляд на в'язницю та ув'язнення, сформований у середині XIX – на початку XX ст. ст.; в основі класичної концепції тотальних інституцій перебуває відлуння *Філадельфії* та *Оберну*. Тим не менш концепція тотальних інституцій зберігає свою велику актуальність і сьогодні. Більше того, саме сьогодні ця концепція набула особливої ваги та – можна сказати – другого життя – з огляду на відображення елементів цієї концепції не лише у нормативних актах, проте й у практиках ЄСПЛ та ЄКЗК.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ зробив великий крок вперед у площині аналізу інституційної субкультури на прикладі пенітенціарних установ. Цінність такого кроку полягає у тому, що, якщо у минулих своїх рішеннях ЄСПЛ розкривав лише особливості статусу вразливих осіб у пенітенціарних установах (гомосексуалістів, поліцейських інформаторів, сексуальних злочинців, колишніх офіцерів органів правопорядку тощо)¹, то у «*S.P. and Others*» ЄСПЛ зробив аналіз *відносин влади* у тотальних інституціях, і наголосив, що *відносини влади* – це, власне, головне, що має братися до уваги при дослідженні сучасних в'язниць.

У зв'язку з цим та іншими рішеннями ЄСПЛ, що стосуються *відносин влади* у тотальних інституціях, сьогодні ще більше актуалізоване питання *неформальної ієрархії ув'язнених*.

Неформальна ієрархія ув'язнених, що посідає провідне місце у класичній концепції тотальних інституцій, станом на сьогодні (у тому числі завдяки справі «*S.P. and Others*») отримала нову перспективу як об'єкт наукового дослідження.

Неформальна ієрархія ув'язнених перестала бути лише частиною *науково-популістської легенди*; натомість вона стала *фактичною та правовою реальністю*.

Крім того, у «*S.P. and Others*» ЄСПЛ додатково підкреслив цінність та актуальність класичної концепції тотальних інституцій в частині конфлікту між формально задекларованими та фактичними цілями тотальних інституцій.

Окремо потрібно сказати і про значення доповідей ЄКЗК для цілей дослідження тотальних інституцій. Так, будучи концентратом *practically oriented knowledge*, сформованого за результатами систематичних незалежних обстежень європейських в'язниць та інших тотальних інституцій, доповіді ЄКЗК містять критичну репрезентацію сучасної інституційної анатомії щодо горизонтальних та вертикальних інституційних відносин.

¹ *Stasi v. France*, № 25001/07, п. 91, 20 October 2011; *J.L. v. Latvia*, № 23893/06, 68, 17 April 2012; *D.F. v. Latvia*, 81-84, *M.C. v. Poland*, № 23692/09, 90, 3 March 2015; *Sizarev v. Ukraine*, № 17116/04, 114-115, 17 January 2013; *Totolici v. Romania*, № 26576/10, 48-49, 14 January 2014.

References:

1. Abramkin, V. (1996). *Poiski vyhoda. Prestupnost, ugolovnaya politika, mesta zaklyucheniya v postsovetskom prostranstve* [Searching for an exit. Crime, criminal policy, places of detention in the post-Soviet space]. Moscow: Human Rights. [in Russian].
2. *Aydin v. Turkey*, application № 23178/94, judgment 25.09.1997.
3. *Balajevs v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017.
4. Bowker, L. (1977). *Prisoner Subcultures*. Toronto.
5. Bushuev, I. (1970). *Novoe v ispravitelno-trudovom zakonodatelstve* [New in corrective labor legislation]. Moscow. [in Russian].
6. Clemmer, D. (1938). Leadership Phenomena in a Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 28(6), 8.
7. Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York.
8. Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6.
9. CM/Rec (2014). *Recommendation 3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offender. Adopted by the Committee of Ministers on 19 February at the 1192-nd meeting of the Ministers' Deputies*.
10. CPT (1996). *Report on the visit to Cyprus from 12 to 26 May*.
11. CPT (2000). *Report on the visit to Poland from 8 to 19 May*.
12. CPT (2004). *Report on the visit to Cyprus from 8 to 17 December*.
13. CPT (2009). *Report on the visit to Poland from 26 November to 8 December*.
14. CPT (2013). *Report on the visit to Poland from 5 to 17 June*.
15. CPT (2015). *Report on the visit to Hungary from 21 to 27 October*.
16. CPT (2017). *Report on the visit to Bulgaria from 25 September to 6 October*.
17. CPT (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*.
18. CPT (2017). *Report on the visit to Slovenia from 28 March to 4 April*.
19. CPT (2017). *Report on the visit to Turkey from 10 to 23 May*.
20. CPT (2018). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 17 December*.
21. CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*.
22. CPT (2018). *Report on the visit to Hungary from 20 to 29 November*.
23. CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*.
24. CPT (2019). *Report on the visit to Turkey from 6 to 17 May*.
25. CPT (2020). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 21 August*.
26. CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*.
27. CPT (2020). *Report on the visit to Poland from 9 to 16 September*.
28. CPT (2021). *Report on the visit to Bulgaria from 1 to 13 October*.
29. CPT (2021). *Report on the visit to Lithuania from 10 to 20 December*.
30. CPT (2021). *Report on the visit to Romania from 10 to 21 May*.
31. CPT (2022). *Report on the visit to Italy from 28 March to 8 April*.
32. CPT/Inf (1992). *Tyuremne uvyaznennyya. 2-a Zagalna dopovid* [Imprisonment. 2nd General report], 3. [in Ukrainian].
33. CPT/Inf (1997). *Pozbavlenyya voli inozemciv zgidno z normamy zakonodavstva pro inozemnyh gromadyan. 7 Zagalna dopovid* [Foreigners deprived of liberty in accordance with the legislation on foreign citizens. 7 General report], 10. [in Ukrainian].
34. CPT/Inf (1998). *Pomishchennyya osoby do psyhiatrychnogo likuvalnogo zakladu bez ū na te zgody. 8 Zagalna dopovid* [Placement of a person in a psychiatric treatment facility without his consent. 8 General report], 12. [in Ukrainian].
35. CPT/Inf (2015). *Nepovnotitni, pozbavleni voli vidpovidno do kryminalnogo zakonodavstva. 24-a Zagalna dopovid* [Minors, deprived of liberty in accordance with criminal legislation. 24th General report], 1. [in Ukrainian].
36. CPT/Inf (2017). *Utrymannyya migrantiv pid vartoyu* [Detention of migrants], 3. [in Ukrainian].
37. CPT/Inf(2018). *Pozbavleni voli zhinky* [Women who are deprived of their freedom]. [in Ukrainian].
38. *Dickson v. the United Kingdom [GC]*, application № 44362/04, judgment 04.12.2007.
39. *Domenichini v. Italy*, application № 15943/90, judgment 15.11.1996.
40. Dovlatov, S. (1991). *Zona. Zapiski lagernogo nadziratelya* [Zone. Notes of the camp warden]. Moscow. [in Russian].
41. Dubber, M. (2004). Criminal Justice Process and War on Crime. In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd.
42. *Epure v. Romania*, application № 73731/17, judgment 11.05.2021.
43. *Filiz Uyan v. Turkey*, application № 7496/03 judgment 08.01.2009.
44. Fromm, E. (1999). *Anatomiya chelovecheskoj destruktivnosti* [Anatomy of human destructiveness]. Minsk. [in Russian].
45. Fuko, M. (1999). *Nadzirat i nakazyvat. Rozhdenie tyurny* [Supervise and punish. The birth of the prison]. Moscow: Ad Marginem. [in Russian].

46. Gavenko, V., Bitenskiy, V.(ed.) (2015). *Psyhiatriya i narkologiya*. Kyiv: Medycyna. [in Ukrainian].
47. Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City.
48. Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books.
49. Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver.
50. *Guliyev v. Russia*, application № 24650/02, judgment 19.06.2008.
51. *Halil Adem Hasan v. Bulgaria*, application № 4374/05, judgment 10.03.2015.
52. Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2.
53. Hohryakov, G. (1991) Paradoksy tyurmy [Prison paradoxes]. Moscow. [in Russian].
54. *J.L. v. Latvia*, application № 23893/06, judgment 17.04.2012.
55. Jacobs, J. (1983). *New Perspectives on Prison and Imprisonment*. London: Ithaca.
56. *James, Wells and Lee v. the United Kingdom*, applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012.
57. Kauffman, K. (1988). *Prison Officers and Their World*. London: Cambridge.
58. *Khoroshenko v. Russia [GC]*, application № 41418/04, judgment 30.06.2015.
59. *Kurkowski v. Poland*, application № 36228/06, judgment 09.04.2013.
60. Martinson, R. (1979). What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms. In: Cullen, F., Applegate, B. (eds.) *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. Ashgate Publishing Company.
61. *Mastromatteo v. Italy [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016.
62. *Matwiejczuk v. Poland*, application № 37641/97, judgment 02.12.2003.
63. McCleery, R. (1961). Authoritarianism and the Belief System of Incurables. In: Cressey, D. (ed.) *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 163.
64. Melossi, D., Pavarini. M. (1981). *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System*. London – Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
65. *Messina v. Italy (№ 2)*, application № 25498/94, judgment 28.09.2000.
66. *Monir Lotfy v. Cyprus*, application № 37139/13, judgment 29.06.2022.
67. Monitorul Oficial (2010). *Ispolnitelnyj Kodeks Respubliki Moldova* [Executive Code of the Republic of Moldova], 214-220. [in Russian].
68. *Murray v. the Netherlands [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016.
69. *Muršić v. Croatia [GC]*, application № 7334/13, judgment 20.10.2016.
70. *Neshkov and Others v. Bulgaria*, applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015.
71. Nische, F. (2012). *Padenie kumirov* [Fall of idols]. SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus. [in Russian].
72. *Niedbala v. Poland*, application № 27915/95, judgment 04.07.2000.
73. *Onoufriou v. Cyprus*, application № 24407/04, judgment 07.01.2010.
74. *Ospina Vargas v. Italy (dec.)*, application № 40750/98.
75. *Ostroveņecs v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017.
76. *Peers v. Greece*, application № 28524/95, judgment 19.04.2001.
77. *Rodic and Others v. Bosnia and Herzegovina*, application № 22893/05, judgment 27.05.2008.
78. *Rodzevillo v. Ukraine*, application № 38771/05, judgment 14.01.2016.
79. *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023.
80. *Saidov and Others v. Russia*, applications №№ 55829/15, judgment 21.01.2021.
81. *Salapa v. Poland*, application № 35489/97, judgment 19.12.2002.
82. *Sergey Volosyuk v. Ukraine*, application № 1291/03, judgment 12.03.2009.
83. Shalamov, V. (1985). *Voskreshenie listvennicy* [Resurrection of larch]. Moscow. [in Russian].
84. Shipunova, T. (2002). Agressiya i nasilie kak elementy sociokulturnoj realnosti [Aggression and violence as elements of socio-cultural reality]. *SOCIS*, 1. [in Russian].
85. *Stasi v. France*, application № 25001/07, judgment 20.10.2011.
86. *Sudarkov v. Russia*, application № 3130/03, judgment 10.07.2008.
87. Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. Toronto-New-York-Philadelphia: J.B. Lippincott Company.
88. *Svinarenko and Slyadnev v. Russia [GC]*, applications № 32541/08, № 43441/08; «Kulik v. Ukraine», application № 34515/04, judgment 02.02.2017.
89. *Vintman v. Ukraine*, application № 28403/05, judgment 23.10.2014.
90. Weinberg, K. (1942). Aspects of the Prison Social Structure. *American Journal of Sociology*, March, 47.
91. Yagunov, D. (2005). Penitencijarni ustanovy v svitli koncepcii totalnyh instytucij [Penitentiary institutions in the light of the concept of total institutions]. *Inteligenciya i vlada. Seriya: sociologiya* [Intelligentsia and power. Series: Sociology], 4, 128-137. [in Ukrainian].
92. Yagunov, D. (2010). «Kryza reabilitacijnogo idealu» v naukovykh pracyah Roberta Martinsona ta jih znachennya dlya formuvannya suchasnoi penalnoji polityky ["Crisis of the rehabilitation ideal" in the scientific works of Robert Martinson and their significance for the formation of modern penal policy]. *Pivdennoukraïnskiy pravnychij chasopys* [South Ukrainian legal journal], 4, 28-30. [in Ukrainian].

93. Yagunov, D. (2010). Filosofiya probacii: transformaciya poglyadiv na sutnist ta cili povodzhennya zi zlochinciyami (period do 1990-h rokiv) [The philosophy of probation: the transformation of views on the essence and goals of treatment of criminals (the period until the 1990s)]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 40, 175-183. [in Ukrainian].
94. Yagunov, D. (2010). Kategoriya «nebezpechnyy zlochynec» v suchasnomu kryminalnomu zakonodavstvi zarubiznyh krajin. *Aktualni problemy polityky*. Odesa. Vypusk 39. S. 352-361. [in Ukrainian].
95. Yagunov, D. (2011). Filosofiya probacii: transformaciya poglyadiv na sutnist ta cili povodzhennya zi zlochinciyami (period pislya 1990-h rokiv) [Probation philosophy: transformation of views on the essence and goals of treatment of criminals (the period after the 1990s)]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 41, 198-207. [in Ukrainian].
96. Yagunov, D. (2011). *Penitenciarna sistema Ukraïni: istorychnyy rozvytok, suchasni problemy ta perspektyvy reformuvannya* [Penitentiary system of Ukraine: historical development, such problems and prospects reformuvannya]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
97. Yagunov, D. (2020). Nadnacionalnist penitenciarnoï polityky: globalizacijni procesy ta vyaznichna privatyzaciya [Supranationality of penitentiary policy: globalization processes and prison privatization]. *Politichne zhyttya* [Political life], 2, 71-81. [in Ukrainian].
98. Yagunov, D. (2020). Penitenciarna polityka v dobu globalizacii: «pryvatne» versus «publichne» (suchasnij stan vyaznichnoï pryvatizacii) [Penitentiary policy in the era of globalization: "private" versus "public" (current state of prison privatization)]. *European political and law discourse*, 7(4), 71-87. [in Ukrainian].
99. Yagunov, D. (2020). *Penitenciarna polityka yak skladova socialnogo kontrolyu* [Penitentiary policy as a component of social control]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
100. Yagunov, D. (2020). Totalni instytuciji v polityci socialnogo kontrolyu [Total institutions in the politics of social control]. *Grani* [The edges], 23(6-7), 65-74. [in Ukrainian].
101. Yagunov, D. (2021). Katuvannya yak element socialnogo kontrolyu u XXI stolitti (politychni ta pravovi aspekty) [Torture as an element of social control in the 21st century (political and legal aspects)]. *Politichne zhyttya* [Political life], 1, 66-83. [in Ukrainian].
102. Yagunov, D. (2023). «Homo Disciplinatus» yak objekt polityki socialnogo kontrolyu (do pytannya pro symulyakryzacyiu nacionalnoj polityky zapobigannya katuvanniam u XXI stolitti) ["Homo Disciplinatus" as an object of the policy of social control (to the issue of the simulacraization of the national policy of preventing torture in the 21st century)]. *Politichne zhyttya* [Political life], 1, 28-37. [in Ukrainian].
103. Yagunov, D. (2023). Simulyakr vyaznychnoj subkultury u praktykah Evropejskogo sudu z prav ludyny ta Evropejskogo komitetu z pytan zapobigannya katuvanniam [A simulacrum of the prison subculture in the practices of the European Court of Human Rights and the European Committee for the Prevention of Torture]. *European political and law discourse*, 10(2). [in Ukrainian].
104. Yagunov, D., Sevastyanova, N. (2007). «Net-Widening» v systemi zahodiv socialnogo kontrolyu ["Net-Widening" in the system of social control measures.]. *Strategiya regionalnogo rozvytku: formuvannya ta mekhanizmy realizacii: materialy konferenciji 31 zhovtnia 2007 r.* [Strategy of regional development: formation and implementation mechanisms: materials of the conference, October 31, 2007]. Odesa: ORIDU NADU, 2, 285-288. [in Ukrainian].
105. *Yakovenko v. Ukraine*, application № 15825/06, judgment 25.10.2007.
106. *Yevsyukov and Others v. Russia*, applications № 39224/10, judgment 08.07.2021.
107. *Yuriy Illarionovich Shchokin v. Ukraine*, application № 4299/03, judgment 03.10.2013.
108. Zer, G. (2004). *Zmina objektyva: novyi poglyad na zlochyn ta pravosuddya* [Changing the Lens: A New Look at Crime and Justice]. Kyiv: Pulsary. [in Ukrainian].